

הערבים בישראל



עורכים: אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר

العرب في اسرائيل

## הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות



קרן קונרד אדנאואר

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי



אוניברסיטת חל-אביב

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

**הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003):  
חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות**

**עורכים:**

**אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר**

## תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה. היא מהווה המשך והרחבה של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שקמה על ידי קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. ייעודה של התכנית הוא להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

הערבים בישראל

## הבחירות המוניציפליות ביישוב הערבי והדרוזי (2003): חמולתיות, עדתיות ומפלגתיות

עורכים:

אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר



קרן קונרד אדנאואר

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי



אוניברסיטת תל-אביב

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

## **The Arabs in Israel**

### **The Municipal Elections in the Arab and Druze Sector (2003): Clans, Sectarianism and Political Parties**

Editors: Elie Rekhess, Sara Ozacky-Lazar

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי  
אוניברסיטת תל-אביב  
רמת-אביב, תל-אביב 69978  
טל: 03-6409991  
פקס: 03-6406046  
E-mail: arabpol@post.tau.ac.il

ISBN: 965-90779-2-0

© כל הזכויות שמורות  
אוניברסיטת תל אביב, 2005  
תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

עימוד ממוחשב והבאה לרפוס: מיכל סמו-קובץ, המשרד לעיצוב גרפי  
עריכה לשונית: אהרן ברגר  
התצלום על העטיפה: לשכת העיתונות הממשלתית. צלם: צביקה ישראלי  
עיצוב עטיפה: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי

## תוכן

---

הקדמה / 7

שרה אוסצקי-לזר

הבחירות לרשויות המוניציפליות הערביות, 2003 – מבט כללי / 11

מוהנר מוצטפא

הבחירות המקומיות בקרב המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל –  
התחזקותה של החמולה ושקיעת המפלגות / 18

נאיף אבו שרקיה

חסמים בניהול הרשות המקומית הערבית / 25

אלי רכס

התנועה האסלאמית בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות – כוח פוליטי עולה? / 33

תגריד יחיא-יונס

'מאחורי הקלעים': נשים בפוליטיקה הלוקאלית של המיעוט  
הערבי-הפלסטיני בישראל / 42

רונית דוידוביץ'-מרטון

שיתוף הציבור הערבי בתכנון סביבת חייו – מתי כבר? / 65

לשאלת איחוד הרשויות המקומיות – רב-שיח / 70

המשתתפים בקובץ / 79



## הקדמה

---

קובץ זה העוסק בשלטון המקומי הערבי בישראל מבוסס על הרצאות שנישאו ביום עיון שנערך על-ידי התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל, באוניברסיטת תל אביב בראשית דצמבר 2003, זמן קצר לאחר הבחירות לרשויות המקומיות, שהתקיימו ב-28 באוקטובר 2003.

השלטון המקומי והפוליטיקה המקומית הערבית בישראל שונים באופן מהותי מהפוליטיקה הערבית הפרלמנטרית. מהרבה בחינות חשוב השלטון המקומי בעיני האזרחים הערבים יותר מאשר הפוליטיקה הכלל-ארצית, מפני שהם מודרים למעשה מן המוסדות המרכזיים של המדינה, כמו הממשלה ומשרדיה, בתי המשפט, ואפילו בכנסת השפעתם שולית. לעומת זאת, ההנהגה בעיריות ובמועצות המקומיות היא ביטוי ערבי אותנטי לשליטה ישירה במוסדות המנהלים את חייו היומיום של האזרחים. השלטון המקומי מאפשר לפעול למימוש אינטרסים מקומיים, כמו חינוך, בריאות, רווחה והתפתחות היישוב. זהו מקור כוח למשפחה, לחמולה, וגם לפרט. עם זאת, המפלגות הפוליטיות משתתפות גם בבחירות המוניציפליות ומתאמצות למשוך בוחרים לתמיכה במועמדים מטעמן, ובכך מקנות לבחירות אלו גוון לאומי-ארצי.

חשיבות הבחירות המקומיות בעיני התושבים הערבים רבה אפוא, ושיעורי ההצבעה בהן גבוהים מאד. בשנים האחרונות נמצא שיעור ההצבעה לכנסת בקרב הערבים במגמת ירידה, ובבחירות לראשות הממשלה שנערכו בפברואר 2001 הוא צנח ל-18%, שיעור נמוך ללא תקדים. לעומת זאת, שיעור ההצבעה לבחירות המקומיות הוא כ-90%, יציב לאורך שנים, וגבוה בהרבה מזה שבקרב היהודים.

קיים הבדל משמעותי בין שני סוגי הבחירות. הבחירה לכנסת היא ברוב המקרים אידאולוגית, מפלגתית ולאומית, ואילו הבחירות המקומיות הן יותר פרגמטיות, מתאפיינות בהשתייכות למסגרות מקומיות, בפלגנות, חמולתיות, עדתיות וגם באינטרסים אישיים. הבחירה ישירה, אישית וקבוצתית, וכמעט שאיננה אידאולוגית.

בישראל יש כיום 107 רשויות ערביות: 8 ערים, 50 מועצות מקומיות, 38 יישובים הנכללים במועצות אזוריות, ו-11 יישובים שעדיין מתנהלים על-ידי מוח'תאר. נוסף על כך, קיימים למעלה מ-80, ויש המונים אפילו 120, יישובים חסרי מעמד מוניציפלי. שני שלישים מהם



בגליל ושליש בנגב. הם מכונים "ישובים בלתי-מוכרים", ואין מתקיימות בהם כלל בחירות, תופעה הראויה לדיון נפרד.

המועצות הערביות מהוות כשליש מהחברות ב"מרכז השלטון המקומי". יש להן, כידוע, גם ארגון-גג נפרד – "הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות", מעין גוף-על שאיננו נבחר, אלא ממונה על-ידי עצמו. הוועד עוסק בעניינים מוניציפליים המשותפים לכלל הרשויות הערביות, אך נוקט עמדה גם בסוגיות פוליטיות לאומיות. הזירה המוניציפלית היא אפוא זירה פוליטית, חברתית וכלכלית רבת חשיבות.

לקראת בחירות 2003 קיבל משרד הפנים החלטה לאחד רשויות, בצד היהודי ובצד הערבי. החלטה זו, שהיה בה משום חידוש, תרמה לאינטנסיביות שבה הצטיינו בחירות אלו. רעיון האיחוד עורר תגובות חריגות בחריפותן אצל חלק מן הרשויות הערביות והדרוזיות, ובכמה מקרים הביא גם להחרמת הבחירות לרשות המקומית. הוויכוח על האיחוד הביא בכמה מקומות לאלימות, כולל מעשה רצח בכפר ג'דידה-מכר. ברוב היישובים עברה ההחלטה על האיחוד בשקט, והבחירות התקיימו כסדרן. בפברואר 2004 החליטה הממשלה לבטל את האיחוד בכמה רשויות דרוזיות שהתנגדו לו בחריפות.

בקובץ להלן שישה מאמרים, המנתחים היבטים שונים של הבחירות המקומיות ביישובים הערבים:

שרה אוסצקי-לזר עומדת על המאפיינים של בחירות 2003 ותוצאותיהן, שלמעשה לא יצרו שינוי או חידוש במפה המוניציפלית הכוללת של הרשויות הערביות. רוב התופעות שבלטו בבחירות קודמות לא נעלמו גם כאן – קיטוב, מחלוקות פנימיות, חוסר יכולת לפרוץ את המסגרות המשפחתיות והחמולתיות למען אינטרסים של הכלל. הדבר נכון הן באשר למועמדים מטעם מפלגות ארציות והן באשר למועמדי רשימות בלתי-תלויות כביכול. גם הם נשענים על המבנה החברתי המסורתי ושבוים בידו. בכמה ערים מעורבות הגיעו המועמדים הערבים להישגים: בעכו, למשל, נכנסו 5 נציגים ערבים למועצת העיר. לעומת זאת בתל אביב-יפו נכנס רק נציג אחד ובנצרת עילית נותרו התושבים הערבים ללא ייצוג, בשל פיצול הרשימות.

מוהנד מצטפא מדבר על התחזקותה של החמולה כגורם בבחירות המקומיות, מול שקיעתן של המפלגות הפוליטיות בזירה זו, ומדגים מגמה זו בעזרת טבלאות המפרטות את תוצאות הבחירות מאז 1978 ועד היום. לדבריו, אחד ההסברים לתופעה זו הוא היותה של החברה הערבית בישראל חברה כפרית, ללא מרכז עירוני חזק, חברה שאין בה הגירה מן הכפר אל העיר, כמעט שאין בה הגירה מכפר לכפר ותהליכי המודרניזציה שהיא חווה חלקיים ביותר. אמנם התמורות הכלכליות והחברתיות תרמו להיחלשות תחושת השייכות לחמולה, אך דווקא הבחירות המקומיות והכלים החדשים שיצרו חיזקו אותה. החמולה אינה מהווה יריב פוליטי

למפלגות הארציות אלא יריב חברתי. המפלגות הערביות לא פעלו כדי לשנות מצב זה, אלא ניצלו אותו כדי להשיג הישגים פוליטיים מקומיים, ובכך תרמו להנצחתו.

נאיף אבו שרקיה כותב על החסמים העומדים בפני ניהול תקין של הרשויות הערביות. הוא מונה שלושה גורמים המשפיעים על התפתחות השלטון המקומי: דרכי הניהול של הרשויות עצמן; יחסי הרשות עם התושבים; יחסי השלטון המקומי הערבי עם רשויות המדינה. בכל אחד מתחומים אלה ישנן בעיות קשות החוסמות התקדמות: ניהול המשאב האנושי ברשות לקוי, יש מחסור בבעלי מקצוע מיומנים, והנבחרים אינם זוכים בדרך כלל בתפקידיהם בשל כישוריהם הניהוליים אלא בשל מעמדם המשפחתי. הדבר משפיע בהכרח גם על יחסי הרשות הנבחרת עם התושבים ועל מידת המחויבות שלה לציבור הבוחרים. קיימת גם בעיה מתמשכת של הפליית היישובים הערביים בתקציבים, בהשקעות ובהקצאת משאבים מטעם המדינה. כל אלה יחד עוצרים את הרשויות מלהתפתח ולתת שירות הולם לתושבים.

אלי רכס בודק במאמרו כיצד מצטיירת התנועה האסלאמית בעקבות בחירות 2003 – האמנם היא כוח פוליטי עולה, או שמא איבדה מכוחה ומהשפעתה? הוא בודק סוגיה זו על-פי כמה אמות מידה: הארגון, האידאולוגיה והמנהיגות, ועל פני שלושה מישורים – המוניציפלי, הפרלמנטרי והעממי, וכן, לנוכח הצעדים שנקטה המדינה כלפי כמה מראשי תנועה זו, שנעצרו בראשית מאי 2003 וחלקם שוחרר באמצע ינואר 2005. מסקנות הניתוח מראות, כי התנועה האסלאמית שמרה על כוחה כגוף פוליטי וכוח חברתי, ובמידה מסוימת אף התחזקה. לטענתו, יחסה של המדינה אל התנועה האסלאמית לא פגע בה, אולם העביר מסר שלטוני ברור, שראוי לה להתמקד בתחומי פעילות לגיטימיים, חברתיים ורתיים. התפתחות זאת במישור המוניציפלי, גורס רכס, עשויה לשמש לתנועה כקרח קפיצה למישורים אחרים.

תגריד יחיא-יונס הרחיבה את הרצאתה בכנס לכלל מאמר מדעי מפורט, העוסק בתפקיד הנשים בפוליטיקה הלוקאלית. לכאורה נראה שאין לנשים הערביות ייצוג ברשויות המקומיות – אף אישה לא הוצגה כמועמדת לראשות רשות כלשהי ורק שתיים נבחרו כחברות במועצות מקומיות, אולם מאחורי הקלעים הן ממלאות תפקיד נכבד ומשמעותי. המאמר מתבסס על תאוריות פמיניסטיות ומגדריות, ומבחין בין פעילות של נשים בספֶרה הפרטית ובספֶרה הציבורית. יחיא-יונס מאירה את מעמדן המיוחד של נשים בתעמולה ובהשפעה לקראת הבחירות. בד בבד היא מנתחת את המבנה החברתי של הקהילה, את תרבותה הפוליטית ואת מעמדה כמיעוט במדינת ישראל, כגורמים החוסמים כניסת נשים לפעילות פוליטית גלויה.

המאמר האחרון הוא של רונית דוידוביץ' – מרטון המוקדש לנושא התכנון, עניין מרכזי וחיוני בחיי הקהילות הערביות בישראל. בהצגה מפורטת של הקשר בין תכנון לבין תרבות, ערכים, מבנה חברתי, פוליטיקה, כלכלה, אינטרסים ועוד, מאיר המאמר את המורכבות הרבה של נושא רגיש זה. הכותבת קוראת לקיום דיאלוג מתמשך בין התושבים, המתכננים והנהגת היישוב

כדי להגיע לעיצוב סביבת חיים ההולמת את הקהילה. היא מנתחת את המצב הקיים, מביאה דוגמאות להצלחות ולכישלונות ומציעה חלופות אחדות של שיתוף הציבור הערבי על-ידי שילוב כוחות בין המגזרים השונים ואיגום משאבים על בסיס הדדיות ואמון.

בסיום הקובץ מובאים דבריו של נסים דנה בנושא הבחירות במגזר הדרוזי, וכן תקציר של רב-שיח שנערך ביום העיון בנושא איחוד רשויות מקומיות, בהשתתפות גדעון ביגר, רמזי חלבי וריאד חמזה.

אנו מקווים כי המבחר המגוון הכלול בקובץ זה יתרום להבנה טובה יותר של הזירה החשובה של השלטון המוניציפלי ביישובים הערביים ולתוכנות באשר לבעיות שהוא סובל מהן, המכשולים שבפניהם הוא עומד והפתרונות האפשריים לשיפור מצבו. השלטון המקומי בכל מקום הוא מסגרת המשפיעה ישירות על חיי כל אזרח ואזרח ונוגעת בעניינים הקרובים לו ביותר כמו חינוך, איכות חיים, רווחה, בריאות ותכנון. חתירה לשיפור מתמיד ברמת המקצועיות והיעילות של הרשויות המקומיות היא אינטרס הן של האזרח הבודד, הן של היישוב והקהילה והן של המדינה.

העורכים

## הבחירות לרשויות המוניציפאליות הערביות 2003 – מבט כללי

שרה אוסצקי-לור

מחקרים שונים עסקו בסוגיה של מרכזיות השלטון המקומי בקרב הערבים בישראל, ומתוכה גם בחשיבות העליונה שמייחסים התושבים לבחירות למועצות ולעיריות. כמה גורמים מאפיינים את הממשל המקומי הערבי ומקנים לו מקום כה מרכזי בחיי התושבים:

1. מעמדם השולי של הערבים ומפלגותיהם בפוליטיקה הישראלית הכללית, וחוסר יכולתם להשפיע השפעה של ממש על ההכרעות וההתפתחויות ברמה הארצית, מעורדים רבים מהם לראות בשלטון המקומי אפיק השפעה ישיר על חייהם ועל התפתחותם החברתית, הכלכלית והפוליטית.
2. השלטון המקומי הוא למעשה ביטוי מובהק של ממשל עצמי, אפילו אוטונומי בתחומים רבים, של האזרחים הערבים במדינה.
3. במצב של מחסור ואפליה בתעסוקה – השלטון המקומי הוא מעסיק גדול וחשוב, בעיקר של השכבה האקדמאית, ומהווה למועסקים בו מקור להגשמה עצמית, למעורבות ישירה בנעשה בחיי היישוב שלהם ולנגישות למשאבים.
4. קיימת חפיפה בין מעמד המשפחה המורחבת ביישוב לבין כוחה והישגי בניה בבחירות המקומיות.
5. שליטה ברשות מקומית מעניקה מעמד, כבוד ויכולת להעניק טובות הנאה ומשרות למקורבים.
6. ראשי השלטון המקומי הם חברים ב"וועד הארצי של ראשי הרשויות", גוף בעל פוטנציאל הנהגה והשפעה על כלל הציבור הערבי בישראל וקרח קפיצה אפשרי לפוליטיקה הארצית. ראשי הערים חברים גם ב"וועדת המעקב העליונה".
7. ככל שהאזרחים שמים דגש על חיי הקהילה והאזור שלהם, תהליך שמכונה לעתים "לוקאליזציה", עולה חשיבות השלטון המקומי בכל המדינה, לאו דווקא אצל הערבים. התחושה היא, שדרכו ניתן להשפיע ישירות על איכות החיים של הפרט ועל מערכות חברתיות, תרבותיות, חינוכיות וכלכליות ביישוב.

מכלול הסיבות שנמנו לעיל הופך את הבחירות לרשויות המקומיות לזירה פוליטית פעילה, רבת-יצרים ואינטרסים, המעוררת בציבור עניין רב זמן רב לפני הבחירות וממשיכה ותופסת מקום בשיח הציבורי גם לאחר היוודע התוצאות.

## הבעיות הכולטות של השלטון המקומי הערבי

השלטון המקומי בישראל כולה סובל מבעיות מבניות וכלכליות מגוונות, מתלות גבוהה בשלטון המרכזי וממחסור כרוני במשאבים. לרשויות הערביות כמה בעיות ייחודיות נוספות משלהן, המתבטאות בכמה רמות: יחסי הגומלין בין הרשות לתושביה, יחסי הרשות עם רשויות המדינה, המבנה החברתי-משפחתי של היישוב והמחסור באנשי מקצוע וניהול מתאימים. המצב הקשה של הרשויות הערביות נגרם מתערובת של גורמים פנימיים וחיצוניים, ביניהם ניתן לציין את הנושאים הבולטים הבאים:

1. מעורבות עמוקה של המשפחה והחמולה בתהליך הבחירות ואחריו, כולל בניהול השוטף של הרשות.
2. מחויבות הנבחרים היא בעיקר לבני משפחתם ולבוחריהם, ולא לכלל הציבור.
3. מכאן – ישנם תושבים שאינם רואים במועצה או בעירייה שלהם גוף לגיטימי.
4. מינויים לא-ענייניים בגלל התחייבויות משפחתיות.
5. כשלים בגביית מסים הגורמים למחסור חמור בתקציב.
6. עוני של שיעור ניכר מבין התושבים וחוסר יכולתם לשלם מסים.
7. מחסור במפעלים ובמוסדות עתירי מס ביישובים (לדוגמה – אזורי התעשייה בגליל הנמצאים בתחומי השיפוט של הרשויות היהודיות למרות קירבתם ליישובים ערבים).
8. מחסור באנשי מקצוע ומומחים בתחום המוניציפלי.
9. מחסור בתכניות הכשרה לעובדי הרשויות.
10. העדר מסורת של civil service.
11. גידול באוכלוסייה בלי גידול מקביל בשירותים ובמנגנון.
12. חסמים בנגישות למשרדי הממשלה הרלוונטיים.
13. היעדר מידע מספיק על הכספים שהרשות זכאית להם בתחומים שונים ועל הדרכים לגייסם.
14. אין שדולה במשרדי הממשלה; חברי הכנסת הערבים עוסקים בעיקר בנושאים פוליטיים כלליים, חלקם אף אינם נחשבים לגיטימיים בעיני השלטון המרכזי ויכולתם להשפיע מועטה.
15. אין הטבות של אזורי עדיפות לאומית, אין כמעט השקעות ממשלתיות.
16. רבים מן היישובים חסרים עדיין תכניות מתאר ובנייה מאושרות.

17. מחסור בקרקעות להתפתחות היישובים.

18. אין כמעט יזמות פרטית.

19. קיימים עשרות יישובים ערביים "בלתי-מוכרים", שבהם לא ניתנים כלל שירותים מוניציפליים ולא מתבצעות השקעות מטעם המדינה.

20. בעיות נוספות מיוחדות יש לרשויות הבדואיות, אך מסגרת זו צרה מלפרטן.

## מאפייני הבחירות המקומיות ביישובים הערביים והכוחות המתמודדים

המאפיין הבולט בכל מערכות הבחירות לרשויות המקומיות הערביות הוא שיעור השתתפות גבוה, מעורבות רבה של יחידים וקבוצות מקומיות ביישובים, ומערכת בחירות חמה ותוססת, המלווה במתח רב ולעתים גולשת לאלימות. תעמולת הבחירות מתבצעת הן בעיתונות הארצית הן בכלי תקשורת מקומיים, כולל תחנות רדיו וטלוויזיה פירטיות, וכן באמצעות חלוקת כרוזים, אספות בחירות ותעמולה מבית לבית.

כפי שהיה בשתי מערכות הבחירות הקודמות, ב־1993 וב־1998, גם בבחירות 2003 התמודדו

שלושה כוחות עיקריים:

1. הכוחות המסורתיים.

2. המפלגות הארציות.

3. התארגנויות מקומיות, חוצות מפלגות וחמולות, בדרך כלל של צעירים המאוכזבים משני הגורמים הללו.

על החמולה כמסגרת מסורתית בשלטון המקומי מדובר בפירוט במאמרים אחרים בקובץ זה. אומר כאן בקצרה, כי בתהליך דיאלקטי כוחה דווקא עולה ומתחזק ולא יורד, כפי שניתן היה אולי לצפות עם התקדמות המודרניזציה והעלייה ברמת ההשכלה, ועם עליית המודעות לכוחו של הפרט להשפיע על חייו ולשנות את השלטון. בין השנים 1978 ל־1993 ניכר היה תהליך אטי, אך יציב ומתמשך, של נסיגה מן התמיכה ברשימות חמולתיות ועלייה במספר הרשימות המפלגתיות, או לפחות כאלה שהיו משותפות למפלגות הארציות ולכוחות מקומיים. אולם כאמור, בעשור האחרון המגמה התהפכה בצורה דרמטית.

המפלגות הארציות תמיד שיחקו בזירה המקומית, אולם ידעו, גם בבחירות האחרונות, להשתלב במערך החמולתי, לתמוך במועמדים בעלי סיכוי מקרב החמולות המובילות ולהציגם כאילו הם מתמודדים מטעמן. למעשה, מועמדים ספורים התמודדו בגלוי בשם מפלגה – התנועה האסלאמית, חד"ש או המערך, הרוב התמודדו כעצמאים או חמולתיים עם או בלי תמיכה של מפלגה מאחוריהם.

אשר להתארגנויות המקומיות החדשות, זו תופעה שניתן היה לצפות שתתרחב ותגדל, אולם גם כאן אנו רואים נסיגה חזרה אל החיק המגונן והבטוח של החמולה. אי-אפשר להצביע הפעם על מועמדים בולטים שהיו משוחררים מכל מסגרת חמולתית או מפלגתית.

בתעמולה לקראת הבחירות נעשו ניסיונות להשפיע על דעת הקהל הצעירה לשנות כיוון ולהצביע למפלגה לאומית ולא לרשימה חמולתית. לדוגמה, גילוי דעת של מפלגת בל"ד (אל-תג'מע), שהתפרסם בכיטאונה "פצל אל-מקאל" פנה אל הצעירים המצביעים בפעם הראשונה ודיבר על חשיבות קולם המשפיע ישירות על חייהם ועתידם. נאמר שם כי נדיר הוא שראשי המועצות המכהנים מתעניינים בצד הרוחני והתרבותי של החיים ביישוב, והם אינם עוסקים כלל בצורכי הצעירים – ספורט, תרבות ואמנות. כדי לרפא את תחלואי החברה, אמר גילוי הדעת, יש צורך בהנהגה צעירה, המשוחררת מכבלי המשפחה והעדה והאינטרס האישי. תחלואי החברה הערבית מאפשרים לשלטון היהודי להפלות את הערבים ולעודד את הפיצול הפנימי בנקיטת מדיניות של "הפרד ומשול". הקשרים המשפחתיים והעדתיים הם מקור החולשה של החברה, ויש צורך באחדות לאומית. שכן, כל המשפחות והעדות משתייכות לתרבות אחת והיא התרבות (חדארה) הערבית, שכה תרמה לתרבויות אחרות ונתרמה מהן. תפקיד הצעירים הוא לשנות ולהחיות את החברה, ולא להיות קרובן של התופעות השליליות שלה. "קחו את גורלכם בידכם, אתם מסוגלים לכך, אל תתנו לאף אחד להטות את רצונכם. בל"ד היא המפלגה המבטאת את נטיותיכם ומעניקה לכם הזדמנות לבנות את אישיותכם העצמאית המחוזקת על-ידי השתייכות לאומית", מסיים הכתוב! נראה שלמרות הדברים הבוטים, השפעתה של עמדה זו בבחירות המקומיות הייתה שולית.

מאפיין נוסף של בחירות 2003 היה האינפלציה במספרי המתמודדים, הן על ראשות הרשויות והן על החברות במועצות. עשרות רשימות הוקמו בכל יישוב, ברוב המקרים היו יותר רשימות מאשר מספר מושבים במועצה, ולעתים הוצגו פי חמישה ויותר מועמדים על כל כסא.

## תוצאות הבחירות

נערכו בחירות ב-54 יישובים וב-19 מהם, יותר משליש, נערך סיבוב שני לראשות המועצה. מאחר שהחוק אוסר רוטציה, שהייתה נהוגה בעבר, נעשו הפעם "דילים" מסוג אחר, רובם הבטחות לתפקידי סגן או ממלא מקום של ראש המועצה, או להתפטרות ראש המועצה הנבחר לאחר שנתיים וחצי ובחירת המועמד השני לשארית הקדנציה.

מאפיין מיוחד בבחירות אלה היה איחוד רשויות (שעליו מדובר בהרחבה במאמרים אחרים בקובץ זה). האיחוד הכפוי גרם להתמרמרות, עד כדי חזרמת הבחירות ביישובים הדרוזים בגליל המערבי, כולל איום בחרם דתי על מי שיציג מועמדות או יצביע. הכפר ג'וליס החרים את הבחירות כליל, ואנשיו כינו יום זה "נכבה" או "יום העצמאות והאחדות". שני המועמדים

שעלו לסיכוב השני לראשות המועצה המאוחדת היו מירכא והסכימו ביניהם על חלוקת הקדנציה ועל כך שינהלו רק את ענייני ירכא ולא את ענייני שאר הכפרים. בדאלית אל-כרמל – עוספיא, שאוחדו גם הן, התנהלו הבחירות כסדרן, ובסיכוב השני איכד רמזי חלבי, ראש המועצה המכהן של דאלית אל-כרמל, את ראשות המועצה שהייתה בידי משפחתו מאז קום המדינה, ייתכן שבשל תמיכתו המוצהרת באיחוד. נבחר אכרם חסון המקורב לליכוד. גם בשאר המקומות שאוחדו התנהלו הבחירות בשקט יחסי, כמו למשל ביישובים באקה אל-ערביה וג'ת במשולש. במקרה זה לכפר ג'ת, הקטן מבין שני היישובים, אין ייצוג מספק במועצה – רק 3 מושבים מתוך 15, אולם דווקא תושביו הכריעו את בחירת ראש הרשות בסיכוב השני, וכך הבטיחו את דאגת הרשות לעניינם.

קשה לקבוע בוודאות את ההשתייכות הפוליטית של ראשי המועצות והערים הערביות, כיוון שיש ביניהם חברי מפלגות פוליטיות שרצו בשם החמולה, או אנשי חמולות שנתמכו על-ידי מפלגה ארצית.

החלוקה המשוערת בעיני היא: 41 שנבחרו ברשימות מקומיות, 8 אנשי חד"ש או מזוהים עמה, 2 מהתנועה האסלאמית, 2 ממפלגות ציוניות, 1 ממד"ע, 1 מבל"ד. החלוקה על-פי עיתון "אל-סנארה" (12.12.2003) – 26 ראשי מועצות וערים מרשימות מקומיות, 18 מזוהים עם העבודה (לרעתי זהו מספר מוגזם), 12 מחד"ש, 4 מהתנועה האסלאמית.

למרות ההבדלים בין שתי החלוקות, אפשר להצביע על רוב משמעותי לרשימות המקומיות, התחזקות לחד"ש השולטת בכמה יישובים בולטים כמו: נצרת, יפיע, סכנין, ג'דידה-מכר, עילבון, ואיכסאל; דריכה במקום של התנועה האסלאמית, שמראש לא התמודדה ברוב המקומות; וחזרה מסוימת אל חיק הממסד היהודי. כבעבר, אין לראות בתוצאות הבחירות המוניציפליות אינדיקציה למה שיקרה בבחירות לכנסת.

בערים המעורבות הייתה מגמה מעורבת: בעכו נכנסו 5 נציגים ערבים למועצת העירייה, מבין 17 חברים. ברמלה – רשימה ערבית מאוחדת זכתה בשלושה מושבים לעומת 2 שהיו בעירייה היוצאת. בנצרת עילית – התמודדו שלוש רשימות ערביות שפיצלו את הקולות ולראשונה זה שנים אין נציג ערבי במועצת העיר. במעלות-תרשיחא – ל"ברית הלאומית הדמוקרטית", שהיא שילוב של בל"ד, "בני הכפר" וחוגים עממיים – 2 נציגים.

בתל-אביב-יפו – הרשימה המאוחדת שהקימו חד"ש ובל"ד לא עברה את אחוז החסימה, והנציג הערבי היחיד בעירייה הוא רפעת טורק, השלישי ברשימת מרץ. באום אל-פחם, התחזקה התנועה האסלאמית, "הפלג הצפוני", שהתמודדה רק בעיר זו. היא



זכתה בפעם השלישית בראשות העיר, ברוב של 75% לשיח' האשם עבד אל-רחמאן, וברוב מכריע של 11 מושבים במועצה מתוך 15.

בנצרת נבחר ראש העיר המכהן מטעם חד"ש, ראמוז ג'ראיסי, שגבר באחוזים ספורים על יריבו מן התנועה האסלאמית, שזכתה ב-8 מתוך 17 המושבים במועצת העיר. הדבר שיתק לתקופה מסוימת את יכולת הפעולה של ראש העיר, עד שהגיע להסכם עם הרשימה המתחרה. ראשי הרשויות הנבחרים התכנסו כחודש לאחר הבחירות כדי לבחור את מוסדותיהם המייצגים, יו"ר לוועד ראשי הרשויות, מזכירות ומזכיר. כל ראש רשות נבחר יכול היה להגיש מועמדותו בכתב, ומפתח הייצוג בוועד הוא גאוגרפי ולא מפלגתי. בפעם הראשונה ניתן מעמד של משקיפים גם לנציגים מן הערים המעורבות, ולכל עיר הוקצה נציג אחד. ראש המועצה המקומית יפיע, המהנדס שוקי ח'טיב נבחר שוב לעמוד בראש הוועד וגם בראש ועדת המעקב, למרות נסיון כושל להפריד בין שני התפקידים.

## מסקנות

הבחירות לרשויות המקומיות העידו על המשך הקיטוב הפנימי, ההתפוררות החברתית, והמחלוקות של החברה הערבית בישראל, ועל חוסר יכולתה להתאחד למען מטרות משותפות.

חלה עלייה במספר המועמדים מטעם עצמם שגייסו לשם הצלחתם כל כוח שיכלו – מקומי או חיצוני – העיקר להיבחר. המאבק על ראשות הרשות היה בעיקר אישי ולא מפלגתי – אידאולוגי (למעט בנצרת ובאום אל-פחם, שהן בעלות מאפיינים יוצאי דופן). הבחירה לא נעשתה על בסיס כישורים והבחרים מודעים לכך. לפי סקר שערך מרכז "מדה", אמרו 62% מהנשאלים שאיוש המשרות לא נעשה על-פי כישורים, 61% האשימו את הרשויות בניהול לקוי, 59% טענו לאפליה בשירותים בתוך הרשות, ו-48% התלוננו על בזבוז כספים בגלל אינטרסים אישיים.<sup>2</sup>

למרות ההתקדמות המרשימה בהשכלה ובמודרניזציה של החברה הערבית בישראל, וחרף המודעות הגבוהה לדמוקרטיה כערך מרכזי בחיי החברה והפוליטיקה, הרי התהליך המסורתי של התכנסות לחיק החמולה והמשפחה גברו גם הפעם. הבחירות העידו על יכולת הגיוס הגבוהה של המשפחה: "האקדמאים משאירים את השכלתם מחוץ לגבולות הכפר ומתנהגים כחלק מן הקולקטיב המשפחתי כשהם חוזרים הביתה".<sup>3</sup>

רוב הנבחרים הם בעלי מקצועות חופשיים וחסרי ניסיון בניהול מערכות גדולות הדומות לשלטון המקומי.

השימוש באמצעים מודרניים ומשוכללים במהלך ההכנות לבחירות אינו מעיד על מודרניזציה שלהן. יש כאן דוגמה מובהקת לשימוש בכלים מודרניים חיצוניים לחיזוק מגמות מסורתיות,

מה שמכונה בספרות "מודרניזציה חלקית" – שהיא אחד מהמאפיינים הבולטים של החברה הערבית בישראל.

## הערות

1. פצל אל-מקאל, 24.10.03.
2. נדים רוחאנה, נביל צאלח ונימר סולטאני, תצוית בדון צות (הצבעה ללא קול), מדה, מרס 2004.
3. ריאד כבהא, ריאיון, ינואר 2004.

## **הבחירות המקומיות בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל: התחזקותה של החמולה ושקיעת המפלגות**

### **מוהנד מוצטפא**

חוקרים שונים ניסו להבין את התפתחות החברה הערבית-פלסטינית בישראל באמצעות תאוריית המודרניזציה וניתחו את ההתנהגות הפוליטית שלה ואת השתתפותה בבחירות הארציות והמקומיות.

במאמר זה אנסה להבין את האוריינטציה האידאולוגית של המיעוט הפלסטיני בישראל דרך ניתוח תוצאות הבחירות הארציות.

אין ספק שהחברה הערבית עברה תהליך של מודרניזציה מאז קום המדינה, אבל תהליך זה היה חלקי ומעוות. מדובר בחברה כפרית בעיקרה; עד היום חיים כ-85% מהערבים בכפרים, והשאר בכפרים גדולים שקיבלו מעמד של ערים אך אורח החיים בהן כפרי, או בערים המעורבות.

החברה הערבית היא חברה כפרית שאין לה מרכז עירוני. תוצאות מלחמת 1948 הביאו להרס המרכזים העירוניים והתרבותיים של חברה זו, כמו יפו, חיפה וכו' ולניתוק ממרכזים מסורתיים אחרים דוגמת שכם, רמאללה או חברון.

נוסף על היותה חברה כפרית, שלא עברה תהליך מודרניזציה סדיר, זוהי גם חברה הנמצאת מבחינה גאוגרפית, כלכלית ופוליטית בשולי המרכז הישראלי-יהודי. העיר היחידה שהחברה הערבית מכירה היא העיר היהודית, ואליה מתוודע האזרח הערבי בדרך כלל כעובד שכיר. היעלמותו של מרכז עירוני גורם לכך, שלא חל כאן תהליך, שקורה בחברות אחרות, של הגירה מהכפר אל העיר. לכן, מתהווים כפרים גדולים ועתירי אוכלוסייה שבמשך הזמן מעניק להם משרד הפנים מעמד רשמי של ערים, אך למעשה אינם מהווים מרכז עירוני. אין גם הגירה פנימית, שיש בה כדי לשנות את המאזן הדמוגרפי בתוך הכפרים ולאיים על המבנה המשפחתי שלהם. ההגירה הפנימית היחידה שהייתה היא הגירתם של פליטי הפנים (מוהג'דין) כתוצאה ממלחמת 1948, אבל אלה לא שינו את המבנה החברתי של הכפרים שאליהם נאלצו להגר, כי הם עצמם באו ממבנה חברתי כפרי זהה.

הכפרים הגדולים, כמוהם ככפרים הקטנים, שמרו אפוא על מבנם החברתי, וכתוצאה מתהליך המודרניזציה החלקית דווקא התחזקו בהם הכוחות המסורתיים. אף שהתמורות הכלכליות מאז קום המדינה גרמו להיחלשות השייכות החמולתית, תרמו הבחירות המקומיות להיווצרות כלים חדשים לשימור המבנה החברתי המשפחתי והשייכות לו. שיטת הבחירות המודרנית שהכניסה המדינה לכפרים הערביים, גרמה דווקא לחיזוק מעמד המשפחה, בניגוד לציפיות שתשנה את המבנה המסורתי.

תהליך המודרניזציה הביא לחיזוק מעמד החמולה, משום שהאדמה איבדה את חשיבותה הכלכלית, והעלייה ברמת החיים גרמה לסגירת פערים מעמדיים, ואפשרה לחמולות שבעבר היו חלשות כלכלית להתמודד על מרכזי הכוח מול החמולות הגדולות.

החמולה לא התפרקה כתוצאה מתהליך המודרניזציה ומהתמורות הכלכליות, אלא שינתה את תפקידה החברתי והכלכלי, והדגישה את תפקידה ומעמדה הפוליטי במישור המקומי, תוך אימוץ כלים חדישים במערכת הבחירות. תהליכי מודרניזציה חלקיים, בתנאים מאולצים, גרמו לשינויים בתפקידה של החמולה. היא איבדה במשך הזמן ממשקלה ברמה החברתית והכלכלית ובתחומים אלה הפכה המשפחה הגרעינית ליחידה בסיסית. ברמה הפוליטית, לעומת זאת, הלך תפקידה של החמולה והתחזק. מכאן – החמולה הערבית שמרה על מהותה, אבל שינתה את המבנה המסורתי שלה.

להלן נצביע על כמה מן השינויים שהתחוללו בתחום הבחירות המקומיות:

1. בחירות מקדימות: פריימריס לבחירת מועמד החמולה. הבחירות המקדימות נועדו להתמודד עם מצב של התפרקות החמולה הגדולה, אשר בעבר היו בניה מפוזרים בכמה כפרים ויישובים והיה לה מנהיג מוכר אחד. כיום אנו מדברים על חמולה שנמצאת בכפר אחד ובדרך כלל אין לה מנהיג יחיד. הפריימריס נועדו לתת אפשרות לחבריה, כולל לצעירים שבהם, להתמודד על מקומם. זכות ההצבעה ניתנת לכל בני החמולה מעל גיל 18.
2. עליית משקלם של בעלי השכלה ברשימות החמולתיות. תחילה הייתה זו החמולה שפנתה אל בניה המשכילים להצטרף לרשימת המועמדים לבחירות. מאוחר יותר, בוגרי האוניברסיטאות עצמם, שחזרו לכפריהם בתקווה לשנות את המנהיגות המסורתית, ראו במסגרת המשפחתית השקעה פוליטית בטוחה ונוחה להתקדמות בחייהם הפוליטיים. כיום, מרבית האנשים המתמודדים ברשימות החמולתיות הם אנשים משכילים ובעלי מקצוע.
3. שימוש באמצעי התקשורת. המשפחות החלו להשתמש באמצעי התקשורת כדי לכנס את בניהן לאספת בחירות או לצורכי תעמולה ופרסום, כמו גם כדי לפרסם את תוצאות הפריימריס הפנימיים. שימוש זה נעשה כתוצאה מהתפרקות החמולה הגדולה וחוסר היכולת לתקשר בין חבריה באמצעים החברתיים המסורתיים, כך שאמצעי תקשורת מודרניים מחליפים אותם.

ריבוי הרשימות המתמודדות בבחירות לרשויות המקומיות מצביע על הפיצול הפנימי בחברה הערבית. מרבית הרשימות הן רשימות מקומיות חמולתיות, אך בסך הכול ירד מספר הרשימות מ-717 בשנת 1998 ל-430 בבחירות 2003. אולם ירידה זו לא נבעה מהיחלשות הרשימות המקומיות, אלא דווקא משיקולים פרגמטיים. חמולות קטנות מתאגדות תחת רשימה אחת, כי אין סיכוי לכל אחת מהן לחוד לעבור את אחוז החסימה. כמו כן, התגמול שמפיקה החמולה מהשלטון המקומי ירד במשקלו. העובדה ש-93% מהרשימות השיגו פחות מ-20% מהקולות מצביעה על הפיצול הפנימי והשלכותיו השליליות על תפקוד השלטון המקומי במגזר הערבי כאמור, החמולה לא התפרקה, אלא שינתה את תפקידה החברתי. השייכות המשפחתית המקומית אינה משפיעה על האוריינטציה הפוליטית הארצית של הפרט, והחמולה אינה מהווה יריב פוליטי מול המפלגות הערביות.

המפלגות הערביות מקבלות את כללי המשחק הללו ואינן מנסות להתעמת עם החמולות או לבוא במקומן. להפך, במקרים מסוימים הן אף תורמות לחיזוק השייכות המשפחתית כאופציה פוליטית בבחירות המקומיות, וזאת בגלל גמישות פוליטית שבה נקטו מול מועמד שנקבע על-ידי המשפחה. המפלגות הערביות התפשרו עם המבנה החברתי הקיים, ואינן מנסות להתעמת אתו או לשנות אותו, אלא מנצלות אותו להישגים מפלגתיים בבחירות המקומיות. כך, המפלגות הפוליטיות הפכו יותר ויותר פרגמטיות ונכונות יותר מבעבר לשתף פעולה עם חמולות, ואפילו לתמוך בהן, כדי לזכות בניצחון במישור המקומי ולהיות חלק מהשלטון ביישובים השונים. ליחסים בין המבנה החברתי המסורתי למפלגות הארציות היו מספר דגמים, שבסופו של דבר החלישו את המפלגות:

1. התארגנות המשפחה הגדולה במסגרת המפלגתית: זהו דפוס של התמודדות, שבו המפלגה מאמצת משפחה גדולה בכפר תחת שמה, וההצבעה נשארת הצבעה חמולתית למפלגה.
2. הפעיל המפלגתי כראש רשימה משפחתית: במקרה זה המועמד המשפחתי הוא פעיל מפלגה מזוהה, אבל מתמודד בשם רשימתו המשפחתית במקביל להתמודדות מפלגתו באותו יישוב, ומשיג את תמיכת מפלגתו לראשות המועצה. תופעה זו מצביעה על כך, שהבחירות בחברה הערבית מתמקדות בעיקר בראשות המועצה ולא בהרכבה, למעט בנצרת ובאום אל-פחם, כפי שיוסבר להלן.
3. המשפחה המזוהה היסטורית עם המפלגה: זהו דפוס שבו משפחה מזוהה מבחינה היסטורית עם מפלגה מסוימת, והישגיה הפוליטיים של המפלגה ביישוב נשענים ברובם על משפחה זו.
4. משפחה התומכת במפלגה מסוימת כקריאת תיגר על משפחה יריבה שתומכת במפלגה אחרת: ייתכן גם מצב שבו הדבר יתהפך בפעמים הבאות, והמשפחות יחליפו את תמיכתן ויעבירו אותה אל מפלגה יריבה.

בבחירות לרשויות המקומיות ב-2003 נבחרו 11 ראשי מועצות וערים על רקע פוליטי ועל-פי השתייכותם המפלגתית. השאר, 42 במספר, נבחרו על רקע שיוכם המשפחתי<sup>1</sup>. המעניין הוא, שרבים מראשי המועצות שייכים באופן מובהק למפלגות הערביות, אבל הם התמודדו ברשימות משפחתיות, כי סיכוייהם לנצח במסגרת המשפחתית היו גדולים יותר מאשר במסגרת המפלגתית. ניכר תהליך מעניין של שילוב אינדיווידואליזם, שהולך ומתחזק, בצד תהליך פוליטיזציה מואץ של החמולות – לא עוד התמודדות רק על-פי המעמד בתוך החמולה, אלא גם התקדמות של אנשים צעירים, עצמאים ומוכשרים מקרב המשפחה מול מנהיגי המסורתיים. דרכי בחירתה של המנהיגות המוניציפלית ומקורותיה החברתיים מציבים סימן שאלה גדול על יכולתה לשמש מנהיגות ארצית לערבים בישראל. מעטים הם המנהיגים הארציים שצמחו מתוך הזירה המוניציפלית. אפשר לומר שדווקא המנהיגים שנבחרו על רקע שיוכם המפלגתי והפוליטי התפתחו כמנהיגים ארציים. הדוגמה המובהקת ביותר הוא שיח' ראיד צלאח, ראש התנועה האסלאמית, שצמח כמנהיג פופולארי דווקא בהיותו ראש עיריית אום אל-פחם, או בעבר, תופיק זיאד, שהיה ראש עיריית נצרת וחבר כנסת מטעם חד"ש. אלה שנבחרים על רקע חמולתי נשארו מנהיגים מקומיים בלבד.

בבחירות 2003 היה המקום היחיד שבו נסבו הבחירות על נושאים פוליטיים כלליים ולא על נושאים מקומיים, דווקא אום אל-פחם, מעוזה של התנועה האסלאמית. מסע הבחירות של התנועה האסלאמית התמקד בנושא חבריה העצורים, ובראשם מנהיגה שיח' ראיד צלאח. שום רשימה משפחתית לא התמודדה בבחירות המקומיות ומול הגוש האסלאמי התמודד גוש חילוני, שבו התאגדו לראשונה כל המפלגות הפוליטיות החילוניות ביישוב. התנועה האסלאמית הצליחה לעשות פוליטיזציה של מערכת הבחירות סביב נושא העצורים, והעניינים המוניציפליים נותרו בשוליים. אחרי 15 שנים של שליטה מובהקת בעירייה היא התחזקה, והגוש החילוני נחלש, כפי שמשקף מן הטבלה המראה את אחוזי ההצבעה בבחירות לתנועה האסלאמית:

**טבלה 1: אחוזי הצבעה לתנועה האסלאמית בבחירות המקומיות באום אל-פחם (שנים נבחרות)**

השנה	הצבעה לתנועה האסלאמית (%)	הצבעה למועמד התנועה לראשות העירייה (%)
1989	60	75
1993	60	73
1998	61	70
2003	71	75

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: תוצאות הבחירות לרשויות המקומיות, 1989, 1993, 1998, 2003)

ראש העיר הנבחר, שיח' האשם עבד אל־רחמאן, השיג את הניצחון האישי הגדול בכל המדינה ולא רק במגזר הערבי. אום אל־פחם היא המקום היחיד במגזר הערבי שבו יש לראש העיר רוב של מושבים בעירייה מטעם תנועתו. שיח' האשם הוא בן לאחת המשפחות הקטנות באום אל־פחם, שמספר חבריה כ־30 בלבד. המשפחה אינה עשירה ואין לה כל עדיפות או מעמד חברתי־פוליטי היסטורי. הישגו של שיח' האשם אם כן הוא אישי ופוליטי ונובע מהשתייכותו המפלגתית לתנועה האסלאמית ותפקודו כדובר במשך תקופה ארוכה, וכן מאישיותו. המקרה של אום אל־פחם נדיר מאוד בחברה הערבית. לאחר עלייתה של התנועה האסלאמית בבחירות המקומיות, היא הצליחה לבנות מנהיגות ואליטה מקומית חדשה במקום המנהיגות והאליטה המסורתית, שאיבדה את מעמדה והשפעתה ביישוב. מנהיגות מסורתית זו אינה מנסה לחזור ולהתמודד מול התנועה האסלאמית וגם לא מול המנהיגות של הגוש החילוני. אולם, התנועה האסלאמית הצליחה לעצב מבנה חברתי חדש שהתנתק מהמסורת הפוליטית הישנה רק באום אל־פחם. בשאר המקומות היא נפגעה קשה בבחירות המקומיות.

בנצרת היה הגורם העדתי דומיננטי במערכת הבחירות הנוכחית. ראמז ג'ראסי, ראש העירייה המכהן מטעם חד"ש, השיג ניצחון בהפרש קטן מול יריבו מהרשימה המאוחדת (התנועה האסלאמית), אולם בפעם השנייה, מפלגתו לא הצליחה להחזיר לידיה את הרוב שהיה לה במועצת העיר עד 1998.

למפלגה הקומוניסטית לא היה ייצוג גדול ברשויות המקומיות לפני שנת 1978. הקמת החזית לדמוקרטיה, לשלום ולשוויון, חד"ש, בשנת 1976 היא שאפשרה למפלגה הקומוניסטית להגיע לרשויות המקומיות הערביות בתנופה. חד"ש לא פשפשה הרבה בפנקסים הפוליטיים של מועמדיה, וחיפשה אפשרות להגיע לרשויות המקומיות בכל דרך. השליטה הרבה שהשיגה ברשויות המקומיות הערביות נבעה בעיקר מיכולתה הארגונית של חד"ש לשאת ולתת עם אישים ומסגרות רבות, מבלי שתהיה שום נקודת אחיזה רעיונית אידאולוגית המשותפת לכולם.

## סיכום

- להלן הנקודות המרכזיות העולות מניתוח תוצאות הבחירות המקומיות ב־2003:
1. אין מדובר "בשוכה של החמולה הערבית" אלא בהתחזקותה, ובשקיעת המפלגות הערביות בפוליטיקה הפנימית.
  2. החמולה לא יכולה להוות יריב פוליטי רעיוני וארצי למפלגות הערביות, לכן אין להתייחס אליה ככזו, אלא כיריב חברתי. כמו כן, השייכות החברתית המקומית של אדם או של משפחה אינה משפיעה בהכרח על האוריינטציה הפוליטית האידאולוגית הארצית שלהם.
  3. המפלגות הערביות גילו פרגמטיות ביחסיהן עם המבנה החברתי הקיים ולא ניסו לשנותו,

אלא ניצלו אותו כאמצעי להגעה להישגים פוליטיים, דבר שגרם להנצחת המבנה הקיים.

4. תהליך המודרניזציה לא הביא לפירוק החמולה, אלא שינה את תפקידה החברתי.

5. בשיח הפוליטי ובעיתונות הערבית הובעה הנחה, שבעקבות אינתיפאדת אל-אקצא יתהווה מרכז פוליטי חדש סביב הזהות הלאומית. הנחה זו התחזקה אחרי החרמת הבחירות הקולקטיבית ב-2001, בחירות שהיו לראשות הממשלה בלבד ובהן התנהג המיעוט הערבי כמיעוט לאומי מאורגן ומגובש. אבל נראה שהמבנה החברתי המסורתי חזק יותר מן הרצון של החברה הערבית לשנותו.

### נספח: טבלאות

טבלה 2: תוצאות הבחירות המקומיות: הרשימות המקומיות מול המפלגות הערביות

שנה	רשימות מקומיות		מפלגות ערביות	
	מספר מנדטים	אחוזים	מספר מנדטים	אחוזים
1978	320	71%	102	23%
1983	274	64%	135	31%
1989	310	60%	183	35%
1993	423	65%	175	27%
1998	472	71%	168	25%
2003	420	75%	136	23%

טבלה 3: הישגי המפלגות הערביות בבחירות המקומיות – מספר מנדטים

השנה	חד"ש	בני הכפר	התנועה הפרוגרסיבית	התנועה האסלאמית	מד"ע	בל"ד	תע"ל
1978	98	4	-	-	-	-	-
1983	118	10	4	3	-	-	-
1989	114	3	6	51	9	-	-
1993	88	8	3	58	18	-	-
1998	79	8	-	47	16	18	-
2003	65	5	-	34	8	21	3



**טבלה 4: מספר הרשימות המתמודדות בבחירות מקומיות –  
רשימות מקומיות ומפלגות ערביות**

השנה	מספר רשימות לחברות במועצה	מספר רשימות לראשות המועצה
1978	321	אין נתונים
1983	357	אין נתונים
1989	451	163
1993	628	223
1998	717	234
2003	430	181

(מקור לכל הטבלאות: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: תוצאות הבחירות לרשויות המקומיות, 1978, 1983, 1989, 1993, 1998, 2003)

**הערות**

1. הערת העורכים: ישנן גרסאות שונות באשר לחלוקה בין רשימות מפלגתיות ומשפחתיות, על רקע העמימות הקיימת בנושא.

## חסמים בניהול הרשות המקומית הערבית

נאיף אבו שרקה

השלטון המקומי הוא המסגרת הארגונית החשובה ביותר במגזר הערבי בישראל. הוא מהווה אפיק כמעט בלעדי להתפתחותם הפוליטית-חברתית-כלכלית של הערבים במדינה, הזדמנות כמעט יחידה שלהם ל"ניהול עצמי" ולפיתוח היישוב שבו הם מתגוררים. הדבר נובע ממדיניות מתמשכת של הזנחה ואפליה מצד השלטון המרכזי בהקצאת משאבים ושירותים להתפתחותם של היישובים, וכן, בשל מחסור בארגונים ומוסדות ציבוריים וכלכליים משמעותיים שיפעלו בקרב האוכלוסייה הערבית.

במשך 53 שנות קיום המדינה, העשור היחיד שבו החל שינוי כלשהו במעמדה של האוכלוסייה הערבית היה שנות התשעים. עד להחלטת ממשלת הליכוד דאו להשוות את התנאים של האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית, שבוצעה אחר כך בידי ממשלת העבודה בראשות יצחק רבין, סבל השלטון המקומי הערבי מאפליה ומהזנחה, ולא אגזים אם אומר אף מדיכוי, מצד השלטון המרכזי.

כתוצאה ממצב זה, הלחצים המופעלים על השלטון המקומי הערבי הם עצומים. גם העובדים וכן כלל התושבים רואים בראש הרשות המקומית "מלך" כל יכול ומצפים ממנו שיוכל להיענות לכל דרישותיהם, וזאת כתוצאה מכך שאין גורם אחר שישמש להם מפלט ושיוכלו להתבטא דרכו ולהשפיע באמצעותו.

גורם נוסף המשפיע על חשיבות השלטון המקומי הערבי, הוא התמסדותה של מנהיגות מקומית וארצית בקרב האוכלוסייה הערבית. כידוע, ראשי הרשויות הם ששולטים ב"וועדת המעקב העליונה" והם גם קובעים מי יעמוד בראשה. ראשי מועצות רבים רואים במסלול זה – להיבחר לראש מועצה מקומית ואחר כך להתמודד בבחירות לכנסת – אפשרות להשפיע גם על הפוליטיקה ברמה הארצית.

הגורם השלישי שמשפיע מאוד על התפתחות השלטון המקומי הערבי, הוא היעדר מקורות תעסוקה בתוך היישובים הערבים. כך הפכה הרשות המקומית, שהיא גוף ציבורי, למעסיק הגדול ביותר בתוך היישובים, כולל גם ערים גדולות כמו אום אל-פחם או טמרה. אפילו בנצרת אין

מפעל שמעסיק 600-700 עובדים כמו העירייה. כך הפכו הרשויות למקור העיקרי להעסקתם של אקדמאים ובעלי מקצוע בתוך החברה הערבית. מול השלטון המקומי הערבי עומדים שלושה חסמים מרכזיים המשפיעים על התפתחותו, וכל אחד מהם מושפע מן האחרים:

1. דרך הניהול של הרשויות המקומיות הערביות.
2. יחסי הרשות ותושביה.
3. השלטון המקומי הערבי מול השלטון המרכזי.

אם הייתי מדבר לפני עשור, הייתי הופך את הסדר ושם את סוגיית השלטון המקומי הערבי מול השלטון המרכזי במקום ראשון, אחר כך את יחסי הרשות עם תושביה, ולבסוף את דרך ניהולן של הרשויות המקומיות הערביות. אולם כיום נושא הניהול המקצועי הוא בעיני החסם העיקרי.

התפיסה הרווחת אצל רוב האוכלוסייה הערבית ואף בקרב נבחריה היא, שהרשות המקומית היא מקור לחלוקת משאבים ולשליטה על החיים בתוך היישוב. כתוצאה מכך, שיעור ההשתתפות בבחירות לרשויות המקומיות מגיע עד מעל 90%, דבר המעיד על מעורבות גבוהה של התושבים. בבחירות 2003 היו ב-45% מהיישובים אחוזי ההצבעה מעל 90%; ב-37.5% מהיישובים אחוזי ההצבעה נעו בין 80% ל-90%; ורק ב-8.5% מהיישובים, אחוזי ההצבעה היו בין 74% (האחוז הנמוך ביותר שנרשם אצל הערבים) לבין 80%. אחוזי ההצבעה הגבוהים ביותר היו ביישובים קטנים ובינוניים, כמו כפר ברא, שהוא ישוב בן 2,200 תושבים, דיר חנא, יישוב בינוני בן 7,000 תושבים, או סאג'ור, שעב ובעינה-נוג'ידאת. אחוזי הצבעה גבוהים נרשמו גם בערים הערביות ובכפרים גדולים, במיוחד באום אל-פחם, נצרת ויפיע, שבהן התמודדו בבחירות התנועות הפוליטיות הארציות, חד"ש והתנועה האסלאמית. התוצאות ביפיע ובאום אל-פחם היו כמעט ידועות מראש, וההצבעה נועדה רק להכשיר את מי שכבר שלטו במקום.

בבחירות 2003 ביישובים הערבים התמודדו 219 מועמדים על ראשות 54 רשויות מקומיות. ב-31 מהרשויות התמודדו יותר מ-5 מועמדים על תפקיד ראש המועצה או העירייה. במקומות שבהם היה פילוג חמולתי התמודד מספר גדול יותר של מועמדים. גורם נוסף שהשפיע על הבחירות, וישפיע בוודאי על ניהולן של הרשויות המקומיות בעתיד, הוא האיחוד שנכפה על חלקן. במקום שבו היה איחוד, התמודדו בדרך כלל 5 מועמדים לראשות הרשות.

ב-35% מהרשויות התקיים סיבוב שני לבחירות, כי אף מועמד לא השיג את 40% הנדרשים מהקולות. נקודה זאת חשובה מאוד כי ברגע שיש סיבוב שני, נרקמים הרבה 'דילים', בדרך כלל סביב תפקיד ממלא מקום ראש המועצה, תפקיד עתיר הוצאות, שעלותו השנתית יכולה

להגיע לכ־500 אלף ש"ח. אם נכפיל סכום זה בחמש שנים – זו העלות של מי שיהיה ממלא מקום ראש המועצה.

נושא פופולרי שני ב'דילים' הוא תפקיד ראשי הוועדות המרכזיות בתוך הרשויות המקומיות, בתוכן הוועדה החשובה וה'מניבה', היא ועדת המכרזים. העומד בראשה יכול לקבוע חלוקת משאבים שתעדיף מקורבים או אנשים שהוא חפץ ביקרם. הוועדה החשובה השנייה היא הוועדה לתכנון ובנייה, העוסקת בנושא קרקעות, קרקעות פרטיות, תוואי כבישים, פיצויים ועוד, ויש לה כוח רב.

לפיכך, אין להפריד בין הבחירות לבין הניהול השוטף של הרשויות המקומיות הערביות. הבחירות הן שמשפיעות על ניהולה של הרשות המקומית למשך חמש השנים הבאות אחרי הבחירות.

אשר למספר הרשימות שהתמודדו ביישובים: בכמעט 30% מהרשויות המקומיות התמודדו מעל 16 רשימות על מושבים במועצה. כ־70% מהרשויות התמודדו יותר מ־10 רשימות. הדבר מעיד עד כמה האוכלוסייה הערבית רואה בניהול ובשליטה ברשויות המקומיות גורם חשוב שמשפיע על חייה.

### טבלה מס' 1: התפלגות מספר הרשימות המתמודדות בבחירות לרשויות המקומיות, 2003

סה"כ	מעל 15 רשימות מתמודדות	בין 10-15 רשימות מתמודדות	עד 10 רשימות מתמודדות	
54	16	22	16	מספר יישובים
100%	29.6%	40.8%	29.6%	אחוז מכלל הרשויות הערביות

(מקור: נאיף אבו שרקיה, ההתפתחות האזרחית של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל, הרוח השנתי הראשון, מרכז אבן ח'לדון, טמרה, 2004)

ביחס להתפלגות בין רשימות ארציות לבין רשימות מקומיות רווחת הדעה, כי אם השליטה נתונה בידי רשימות ארציות, הניהול בתוך הרשויות המקומיות יעיל יותר, כי הוא משוחרר מן האינטרסים המקומיים. בפועל, רק כ־10% מתוך חברי המועצות בתוך המגזר הערבי נבחרו בבחירות 2003 בשם מפלגות ארציות, לעומת 89% שמשתייכים למפלגות מקומיות, חמולתיות, עדתיות. נתון זה יכול לשמש אינדיקציה מה עומד לקרות ברשויות המקומיות הערביות במשך חמש השנים הבאות.

ועוד נתון מעניין: כ־58% מהרשויות המקומיות הערביות היה קשה להקים קואליציות, כי יותר מ־70% מחברי המועצה מייצגים רשימות שזכו במושב אחד בלבד, כך שראש הרשות צריך לשאת

ולתת עם כל חברי המועצה כדי להרכיב קואליציה. מלאכת הרכבת הקואליציה היא מלאכה קשה מאוד, במיוחד לאור השינויים שחלו בחוק ואשר קבעו כי ביישוב שמתגוררים בתחומיו פחות מ-10,000 תושבים, לא ימונה סגן שני לראש הרשות. ראשי הרשויות המקומיות מצאו דרך עקיפה להעניק משכורת לסגן שני: הם מחלקים את ההכנסות הממנות את משכורתיהם של ראש המועצה וממלא מקומו לשלושה חלקים, ובכך מכסים את משכורתיהם של ראש הרשות ושני סגנים. עורכי הדין במגזר הערבי ניסו למצוא הכשר חוקי למהלך זה בכמה וכמה רשויות. אין ספק שתופעה זו תשפיע על ניהולן של הרשויות המקומיות הערביות.

לאחר שמתגברים על הקשיים בהרכבת הקואליציה, ומסתיימים המאבקים על חלוקת תפקידים, ראשי הרשויות שנבחרו וממלאי המקום והסגנים רואים את עצמם כמנהלים מקצועיים לכל דבר. הם מבינים לכאורה בחינוך, בתכנון, בכספים וברוחה, בתברואה ועוד. הם רוצים לנהל, כי לשם כך נבחרו, והם רוצים להראות שיש להם השפעה בתוך הרשות, כי זה גם מה שהתושבים מצפים מהם.

אולם, אם בודקים את הרקע של רוב ראשי הרשויות המקומיות הערביות וגם של ממלאי המקום והסגנים מתברר, כי רק מיעוט קטן מתוכם שימש בתפקידים ניהוליים בעבר, או קיבל הכשרה מקצועית לכך. חוסר המקצועיות מתבטא אחר כך בהכרח באופן הניהול.

חסם שני שעומד בדרכן של הרשויות המקומיות הערביות הוא האחריות הנמוכה של נבחרו ציבור ומנהלי מחלקות לקידום אינטרסים ציבוריים רחבים ולמינהל תקין. כיוון שרובם נבחרו על רקע של אינטרסים צרים – חמולתיים או מפלגתיים – הם צריכים לייצג את האינטרסים של החמולה ושל המפלגה, ורק אחר כך להתחשב באינטרס הציבורי הכללי ולהפעיל מינהל תקין.

גם עובדי המועצה נקלטים בדרך כלל על רקע קרבה משפחתית ולא על רקע קריטריונים של הכשרה והשכלה. התוצאה היא שרוב העובדים חסרי הכשרה בתחום התפקיד שהם נקלטו לשמש בו, ועבודתם נעשית לרוב בצורה לא-מקצועית ולא-יעילה. ניתן להבחין היום בשינוי קטן שמתחיל בתחום זה, במיוחד בערים הגדולות כמו נצרת, אום אל-פחם או טמרה, אבל אלה שינויים מאוד מזעריים.

גם אם העובדים הוכשרו במשך חמש שנות כהונתם, השתתפו בהשתלמויות ורכשו ניסיון, הרי ברגע שעולה לשלטון ברשות המקומית מפלגה אחרת או חמולה אחרת, הם מפוטרים בגלל השתייכותם לפלג אחר. אם לא ניתן לפטרם בשל מגבלות חוקתיות ופסיקות בית הדין לעבודה, יוצרים ראשי הרשות החדשים "תפקידי צללים" של מנהלי מחלקות על-ידי מינוי אדם נוסף לאותו תפקיד. היו מקרים גם של ניתוק טלפון או הורדת אנשים בלתי-רצויים לקומה ולחדר נידח, ואפילו הפעלת איומים כדי לשכנעם לעזוב את התפקיד.

הבעיה השלישית שמאוד משפיעה על ניהולן של הרשויות המקומיות, היא הניהול הפיננסי

הלקוי שלהן. התקציב נבנה בדרך כלל על תקציב השנה הקודמת בתוספת התייקרויות ומדד המחירים לצרכן. אם הגזבר מאוד מוכשר ויודע לחשב את ההתייקרויות ואת השינויים בתקציבי הממשלה החלים בעקבות חקיקה ושינויים בתקציב משרדי הממשלה השונים – הוא בונה את התקציב בהתאם. אך אם הוא אינו יודע לעשות כן, הרי מה שהיה הוא שיהיה, ואם יהיו חריגות, יועברו כספים מתקציב לתקציב, אם באישור מליאת המועצה, או בפעילות לא־תקינה.

נושא קריטי נוסף הוא ההכנסות המקומיות: ארנונה, היטלים, היטלי השבחה והכנסות משדות מניבים או מאזורי תעשייה ותעסוקה. ההכנסות העצמאיות בתוך הרשויות המקומיות הערביות מגיעות ל־30% מסך כל התקציבים, לעומת 50% ברשויות המקומיות היהודיות. הדבר נובע מגביית מסים נמוכה, הנעה סביב ה־30%, ומתוך בדיקה אני יכול לומר כי בעשר רשויות מקומיות לא עבר השנה אחוז הגבייה השוטף את ה־12%. הסיבה לאחוזי הארנונה הנמוכים מורכבת. יש כאן צירוף של המאפיינים הסוציו־אקונומיים הנמוכים של התושבים והרשויות המקומיות הערביות, היעדר נכונות של ראש המועצה לכפות גביה והסיבה השלישית היא היעדר הכנסות ממקורות תעסוקה ותעשייה.

מאד בעייתי הוא גם נושא ניהול המשאב האנושי ברשויות המקומיות, גם היהודיות: קליטת עובדים, מיונם, הכשרתם וקידומם הוא נושא מוזנח. לדעתי, בשעה שהמשאב הפיננסי הולך ומצטמצם בתוך הרשויות המקומיות, חשיבותו של המשאב האנושי תלך ותגבר ויש לפתחו. המבנה החברתי של החמולה מקשה על ביצוע פרויקטים בתוך הרשויות המקומיות. אלה ששלחו את נציגיהם למועצה מצפים מהם לשמור על האינטרסים של שולחיהם. האינטרס החשוב ביותר ביישוב הערבי הוא השמירה על הקרקע. כתוצאה מכך נפגעת היכולת לשפר תשתיות וכבישים, למשל. אמנם גם לממשלה יש אחריות בעניין זה, אולם הגורמים הפנימיים, הקרבה המשפחתית וה"דילים" שנחתמים בתקופת הבחירות משחקים תפקיד בתחום זה.

אחת הבעיות הקשות בתוך המגזר הערבי היא תעסוקת הנשים, שמגיעה רק לכ־25% מבין בנות 18 ומעלה, המשתתפות בכוח העבודה האזרחי. זהו נתון שלא חל בו כמעט שינוי, למרות עלייה גדולה ברמת ההשכלה. פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מדברים על 20% תעסוקת נשים ואני מוסיף לכך עוד 5% – נשים העובדות במסגרת עסקי המשפחה. כל עוד לא יחול שינוי במעמדן הכלכלי של הנשים במגזר הערבי, לא יחול גם שינוי במעמדן בפוליטיקה.

## סיכום

אם לא יהיה שינוי בתוך הקהילה הערבית, אם לא תהיה העצמה קהילתית, אם מעמדם של הנשים, של הגברים ושל בני הנוער לא ישתנה, גם מצבן של הרשויות המקומיות לא ישתנה.

בעוד חמש שנים נדבר על אותן בעיות, גם אם יגדלו ההשקעות של מוסדות הממשלה. מאז 1995 עד היום אכן גדלה ההשקעה הממשלתית, אולם לא חל שינוי משמעותי בתפקוד הניהולי והארגוני של הרשויות המקומיות הערביות. אותן מגמות שאפיינו את שנות השמונים ושנות התשעים, ממשיכות היום.

התחום השני שצריך לחול בו שינוי הוא שיטת ניהולן של הרשויות המקומיות הערביות. הצעד שיש לנקוט בו הוא הפרדת הפוליטיקה מהניהול באמצעות חקיקה, כמו באנגליה, שבה יש הפרדה בין הייצוג לבין הביצוע. כל עוד המשפחה היא שקובעת מי יהיה ראש המועצה והוא תלוי בה גם לאחר היבחרו – אין סיכוי לשינוי.

וכמובן, דרוש שינוי גם ביחסם של מוסדות ממשלה לרשויות הערביות. נכון שחל שינוי לטובה בהקצבות, אבל אנחנו מדברים על פער שנוצר במשך שנים ארוכות. יש לפצות את האוכלוסייה הערבית על האפליה שהייתה מנת חלקה במשך ארבעים וחמש שנות המדינה הראשונות. אם לא ייעשה כן, היא תמשיך לדרוך במקום.

## המלצות

### 1. חיזוק והעצמה של הקהילה המקומית

1. הגברת השקעות ממוסדות ממשלתיים, ארציים ומקומיים בפיתוח ובקידום היישובים הערבים וחיזוק הקהילות המקומיות.
2. הקטנת האבטלה והגברת קליטת מועסקים ערבים במוסדות המדינה ובארגונים ציבוריים ופרטיים, הזוכים לתמיכות ממוסדות הממשלה.
3. קידום מעמדה של האישה הערבייה והגברת שיעור השתתפותה בכוח העבודה.
4. קידום החינוך וההשכלה ביישובים הערבים.
5. עידוד ותמיכה בארגונים חברתיים תרבותיים הפועלים בקהילה.

### 2. שיפור דרכי הניהול והארגון ברשויות המקומיות

1. צמצום הפוליטיזציה ו"העסקנות החמולתית" ברשויות המקומיות הערביות, על-ידי הקטנת התלות הרבה בין תפקידים פוליטיים וייצוגיים לתפקידים ניהוליים ביצועיים (קידום חקיקה ותקנות המפרידות בין קביעת מדיניות, לבין ביצוע מדיניות ולבין פיקוח ובקרה).
2. קידום התכנון האסטרטגי והעירוני ברשויות המקומיות.
3. פיתוח וטיפול המשאב האנושי ברשויות המקומיות הערביות על-ידי קליטת עובדים מתאימים ומוכשרים, הדרכת עובדים והכשרתם, אימוץ והטמעה של כללי מנהל תקין.
4. שיפור הניהול הפיננסי ברשויות המקומיות על-ידי הפחתת התלות בין גזבר המועצה לבין ראש הרשות, הגברת הפיקוח והבקרה מצד השלטון המרכזי, יישום חוקים ותקנות לחיוב

אישי של נושאי משרות ברשויות המקומיות.

5. הגברת ההכנסות העצמאיות של הרשויות המקומיות על ידי העמקת הגבייה, גביית אגרות פיתוח, גביית היטל השבחה, פיתוח שימושי קרקע מניבים, שיפור האימוץ בין הרשות המקומית לקהילה, ועוד.
6. העמקת תהליכי הביזור וההפרטה ברשויות המקומיות: הפרטת מחלקת חשבונאות, מחלקת גבייה, מחלקת מים ותשתיות, ניקיון, תחזוקה, תברואה, ועוד.

### **3. הגברת תמיכה והשקעה ממוסדות ממשלה וארגונים ארציים ואזוריים ביישובים הערבים**

1. הגברת התמיכה והסיוע לשלטון המקומי הערבי, על מנת לסגור את פערי התקצוב בין הרשויות המקומיות הערביות ליהודיות וסגירת הפערים שהתפתחו מאז קום המדינה.
2. פיתוח כלכלי של האוכלוסייה, במיוחד הקמת אזורי תעסוקה וצירוף יישובים ערבים לאזורי תעשייה קיימים.
3. הכרזה על כל היישובים הערבים ובמיוחד היישובים העירוניים והגדולים כאזורים בעלי עדיפות פיתוח לאומית א'.
4. ייזום וביצוע תכנית כוללת ומתקצבת לפיתוח ושילוב האוכלוסייה הערבית בכל תחומי העשייה והפיתוח במדינה.
5. עידוד ותמיכה בהתארגנויות ובשיתופי פעולה אזוריים ובין-יישוביים.



## נספח: טבלאות

טבלה מס' 2: המדרד החברתי-כלכלי של הרשויות המקומיות הערביות, 2002

אשכול	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	סה"כ
מספר יישובים ערבים	9	32	22	13	3	1	0	0	0	0	80
אחוז יישובים ערבים באשכול	90%	86%	76%	40%	9.7%	5.8%	0	0	0	0	

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר 2002)

טבלה מס' 3: הכנסות עצמיות לנפש – רשויות יהודיות לעומת רשויות ערביות (1.00 = ממוצע משוקלל של כל הרשויות המקומיות)

שנה	עיריות ומועצות מקומיות יהודיות	עיריות ומועצות מקומיות ערביות
1972	0.75	0.20
1982	0.95	0.22
1988	0.95	0.24
1993	0.95	0.25
1995	0.97	0.28
1996	0.99	0.31

(מקור: ערן רוזין, פערים תקציביים בין רשויות מקומיות ערביות ליהודיות: האם מצטמצם הפער? ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1999)

טבלה מס' 4: הרשויות המקומיות היהודיות והערביות בישראל לפי מענק כללי לנפש (1.00 = ממוצע משוקלל של כל הרשויות המקומיות)

שנה	עיריות ומועצות מקומיות יהודיות	עיריות ומועצות מקומיות ערביות
1972	1.81	0.21
1982	2.34	0.49
1988	3.63	1.17
1993	3.00	2.18
1995	2.31	2.07
1996	1.96	2.16

(מקור: ערן רוזין, פערים תקציביים בין רשויות מקומיות ערביות ליהודיות: האם מצטמצם הפער? ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1999)

## התנועה האסלאמית בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות – כוח פוליטי עולה?

אלי רכס

### הישגי התנועה האסלאמית בבחירות

שני פלגי התנועה האסלאמית התמודדו בבחירות לרשויות המקומיות רק ב-12 מתוך 53 הרשויות הערביות שבהן התקיימו בחירות. הפלג הצפוני התמודד רק באום אל-פחם, ואילו הפלג הדרומי התמודד ביישובים הבאים: רהט, כפר קאסם, ג'לג'וליה, תל שבע, טירה, מע'אר, סכנין, נצרת, רמלה, יפו ועכו.

מועמד הפלג הצפוני לראשות עיריית אום אל-פחם, השיח' האשם עבד אל-רחמאן מחאג'נה, זכה בניצחון גורף כאשר קיבל 75% מקולות הבוחרים, בעוד שמועמד "הגוש החילוני", סעיד אגבאריה, קיבל רק 25% מהקולות. גם רשימת "הגוש האסלאמי" בעיר קיבלה כ-70% מהקולות, והבטיחה לעצמה 11 מתוך 15 מושבים במועצה, אף על פי שמולה התמודדה לראשונה קואליציה של כל הכוחות החילוניים בעיר. יש לציין כי באום אל-פחם מספר הקולות גדל, אולם מספר חברי המועצה נותר כפי שהיה בעבר.

החוקר עזיז חידר פירש את העובדה שהפלג הצפוני התמודד רק באום אל-פחם כאות חולשה, גם אם זמנית. לדעתו, זהו ביטוי לתהליך התרחקות של הציבור הערבי מן התנועה האסלאמית, ובמיוחד מן הפלג הצפוני, בעקבות אירועי אוקטובר ומעצרו של שיח' ראיד צלאח, מנהיג הפלג. מצד אחד, לדעתו, זהו ביטוי לתחושה שהתנועה האסלאמית הרחיקה לכת בעמדותיה הלאומניות-דתיות, ומצד שני, זהו ביטוי לחוסר העניין בניסיון להציג את האסלאם כחוד החנית במאבק הגלובלי נגד המערב, שעה שאת המוסלמי המקומי מעניינות בעיות היום-יום.<sup>1</sup> אולם לדעתי, חידר עורך הבחנה בין הזיקה לאסלאם כדת ואמונה, ובין הזיקה לתנועה האסלאמית כגוף פוליטי, מבלי שתהיה חפיפה הכרחית בין שני המישורים.

נציגי הפלג הדרומי התמודדו בחמישה יישובים בבחירות לראשות העירייה או המועצה: נצרת, רהט, תל-שבע, ג'לג'וליה וכפר קאסם. הישגיו של הפלג הדרומי נעים בין הצלחה לכישלון. מתוך חמשת היישובים שבהם הציגו נציגיו את מועמדותם לראשות היישוב, זכה

הפלג רק בראשות שני יישובים: בכפר קאסם נבחר סאמי עיסא, שכיחן בעבר וקיבל עתה 53.5% מקולות הבוחרים; ובתל-שבע נבחר ענאד אל-אעצם, שקיבל כ-60% מהקולות, והביס את סאלם אבו ריקי. לעומת זאת, בג'לג'וליה, שהייתה בעבר מעוז אסלאמי, כמו גם בכפר ברא, מקום מגוריו של שיח' כאמל ריאן, מראשי הפלג שהיה ראש מועצה בעבר, לא נבחר נציג התנועה האסלאמית לראשות המועצה.

עם זאת, ראוי להבליט את אשר התרחש בנצרת, שם זכה מועמד התנועה, אחמד זועבי, להישג מרשים, כאשר קיבל 45.2% מקולות הבוחרים, לעומת 49.2% שקיבל ראש העיר המכהן ראמז ג'ראסי, נציג חד'ש. שיעורים אלה דומים מאוד לתוצאות הבחירות ב-1998.

בהתמודדות בבחירות למושבים במועצות המקומיות בלטה תופעה חדשה, כאשר התנועה האסלאמית בחרה להתמודד בבחירות ביישובים שבעבר לא היה לה בהם ייצוג. דוגמה לכך הם סכנין – יישוב מעורב נוצרי-מוסלמי, ומע'אר – יישוב מעורב מוסלמי, דרוזי, נוצרי. תוצאות הבחירות למועצות היו כדלקמן: ברהט זכה הפלג הדרומי ב-2 מושבים מתוך 15; בנצרת ב-8 מתוך 17; בג'לג'וליה ב-2 מתוך 9; בכפר קאסם ב-6 מתוך 11; בטירה ב-2 מתוך 13; ברמלה ב-2 מתוך 17; ובסכנין ב-2 מתוך 13. באופן כללי, ניתן לומר שהפלג הדרומי נסוג במידה מסוימת בהשוואה להישגיו בבחירות הקודמות, אולם בכל זאת הצליח לשמר את כוחו בחלק מן המועצות.

קיים קושי מתודולוגי להעריך את כוחה של התנועה האסלאמית, כמו גם של כל תנועה פוליטית אחרת, כאשר מדד החישוב הוא מספר המושבים במועצה, ובמיוחד ביישובים קטנים. קושי זה נובע בשל גורם החמולתיות. אמנם, בחלק גדול מהיישובים הנדרונים התמודדו רשימות בעלות זיהוי אסלאמי מובהק (בג'לג'וליה: רשימות אל-נור, אל-הדא; בטירה: רשימת אל-כתלה אל-אסלאמיה; בכפר קאסם: רשימת הדא אל-אסלאם; בסכנין: רשימת אל-רסאלה), אולם גם רשימות אלה לא היו נקיות משיקולים חמולתיים. לכן, על-מנת להגיע למדרד צרוף, יש לנטרל את הגורם החמולתי בהצבעה לרשימות אסלאמיות, מצד אחד, ולבודד את הגורם האסלאמי בהצבעה לרשימות חמולתיות, מצד שני. משימה זו קשה לכיצוע, אלא אם כן תתבצע באמצעות מחקר עומק ייצוגי ביישוב אחד או שניים.

המועמדים האסלאמים עצמם היו ערים מאוד לגורם החמולתי, אשר בלט במערכת בחירות זו יותר מתמיד. המוטיב המרכזי בתעמולת הבחירות של התנועה האסלאמית, בהתייחסותה לגורם החמולתי, היה הצגת התנועה כגורם אל-משפחתי, ועל-משפחתי, דהיינו תנועה המתעלה מעל כל שיקולי המשפחתיים, הנתפסת אצלה כיסוד שלילי הראוי לגינוי. דוגמה לכך ניתן למצוא במאמריהם של עורכי שני העיתונים המייצגים את התנועה האסלאמית: אל-מית'אק,

המייצג את הפלג הדרומי ויוצא לאור בעכו, וצות אל-חקק ואל-חריה, המייצג את הפלג הצפוני ויוצא לאור באום אל-פחם.

"היינו מקווים", כתב עורך צות אל-חקק ואל-חריה, "שהבחירות יושתתו על בסיס הכישרון, הנאמנות והצדק, אלא שהמציאות [...] היא בעייתית כל עוד מתמודדים מועמדים משפחתיים ונציגי רשימות משפחתיים".<sup>22</sup> שיח' ג'אבר ג'אבר, מועמד הפלג הדרומי לראשות מועצת ג'לג'וליה, כתב באל-מית'אק: "ייחודה של התנועה האסלאמית הוא בכך שתומכיה באים מכל המשפחות [...] במשך 20 שנה שימשו [בג'לג'וליה] שלושה מועמדים בתפקיד ראש הרשות מטעם התנועה האסלאמית. כל מועמד בא ממשפחה אחרת, שהיא גם לא הגדולה ביישוב".<sup>33</sup> באורח דומה אמר בריאיון אחמד אבו פריח, מועמד הפלג הדרומי לראשות עיריית רהט: "התנועה האסלאמית היא הבית החם לכל המשפחות, ללא אבחנה בין משפחה זו או אחרת, קטנה או גדולה".<sup>44</sup>

ספק אם היה בכוחן של קריאות אלה לשנות את המציאות החמולתית ביישובים הקטנים, אולם התמונה הייתה שונה בשתי הערים הגדולות: נצרת ואום אל-פחם. ראשית, למען הסר ספק, יש לציין כי המוטיב החמולתי – ובמקרה של נצרת המוטיב העדתי – שרירים וקיימים גם בערים הגדולות. עם זאת, תהליך העיור והשינוי החברתי השפיעו מאוד על התפצלות החמולות לגושי משנה עם הנהגות ומאויים משלהם. כך, באום אל-פחם קיימות ארבע חמולות ראשיות – אגבאריה, ג'בארין, מחאג'נה ומחאמיד – אשר כל אחת מהן מונה אלפי בני משפחה החלוקים ביניהם בדעותיהם ובהשקפותיהם, ומזה שנים אין קונצנזוס בקרב כל חמולה. בנצרת, לעומת זאת, בלט היסוד העדתי והשכונתי כגורם החוצה את העיר במתווה של שתי וערב. המתרחקות בין נוצרים ומוסלמים מילאה את תפקידה בבחירות, כאשר הוויכוח סביב מסגד שהאב אל-דין מרצד ברקע.

מציאות זאת שונה באופן רדיקלי מהמבנה המסורתי הקלאסי, החמולתי-שבטי, של הכפרים או של הערים הקטנות יותר. כדוגמה אביא כאן את רהט, שבה התחרו לא פחות משמונה מועמדים על ראשות העיר, ותשע רשימות עם לא פחות מ-125 מועמדים למועצה בת 15 חברים.

באום אל-פחם ונצרת התגבש אפוא דפוס הצבעה שונה. הוא לא מחק את המוטיב של החמולה, המשפחה, העדה והשכונה, אלא רק מזער אותם. באום אל-פחם הצטמצם המאבק לראשות העיר בין נציג התנועה האסלאמית, שיח' האשם עבד אל-רחמאן, ובין נציג של קואליציה חילונית שהתגבשה ערב הבחירות ונקראה "הברית הלאומית העירונית". קואליציה זו הורכבה מנציגים של תנועת "בני הכפר", "הברית הלאומית המתקדמת" (בראשות האשם מחאמיד), חד"ש וחוגים אחרים. זהו ניסיון ראשון מסוגו של התלכדות כוחות חילוניים במאמץ להביס את הגוש האסלאמי. כאמור, הניסיון נכשל. מועמד "הברית הלאומית המתקדמת" לראשות העיר קיבל רק 25% מהקולות, ואילו הרשימה של הקואליציה האנטי-אסלאמית כ-

30%. מספר הרשימות המתמודדות באום אל-פחם היה 6 בלבד, כשחלקן היו רשימות קש. בנצרת, העיר הגדולה בת 60 אלף התושבים, התחדדה תופעה זאת ביתר שאת: רק ארבע רשימות וארבעה מועמדים התמודדו על ראשות העירייה. הסיכויים של שני המועמדים האחרונים היו דלים, כך שלמעשה המאבק ניטש בין חד"ש, בראשות ראמו ג'ראיסי, לבין רשימת "נצרת המאוחדת", בראשות אחמד זועבי, שייצגה את הזרם האסלאמי. זועבי, מועמד אלמוני למדי, זכה בניגוד לציפיות להישג מרשים, כאשר כמעט הצליח לנצח את ראש העיר המכהן.

## התעמולה לקראת הבחירות

ניתן להבחין בארבעה מוטיבים מרכזיים בתעמולת הבחירות של מועמדים ורשימות מטעם התנועה האסלאמית: המוטיב האסלאמי, מוטיב הרדיפה, ביקורת על מדיניות ישראל, והמאבק ביריבים.

כפי שניתן לשער, היסוד הראשון – המוטיב האסלאמי – היה הדומיננטי. הסיסמא המובילה הייתה "האסלאם הוא הפתרון" (אל-אסלאם הוא אל-חל), ובצדה בלטו השנה עוד שתי סיסמאות: "האסלאם הוא האמת האלוהית" או "הצדק" (אל-אסלאם הוא אל-חק), ואולי הסיסמא החשובה מכול, על אף הפופולריות של הסיסמא הראשונה, היא "האסלאם הוא האלטרנטיבה" (אל-אסלאם הוא אל-בדיל).

העובדה שהבחירות נערכו בחודש רמדאן העניקה צביון דתי מיוחד למסע הבחירות של המתמודדים האסלאמיים, אשר חיברו בין שני מרכיבים אלה. כך, ברהט קרא שיח' אחמד אבו פריח "לצום למען אללה ולהצביע למען דתו של אללה"<sup>5</sup>. השיח' הסביר לציבור הבוחרים, כי הצבעתם מהווה פיקדון [אמאנה] שאותו יזכו לקבל ביום הדין [יום אל-קיאמה] (שם). אין שום ספק שעבור הבוחר המאמין מדובר בגורם מדרבן. מוטיב אסלאמי אחר, שבלט בתעמולה של הרשימה האסלאמית ברמלה, היה ההגנה על המקומות הקדושים לאסלאם. השפה שבה עשו המתמודדים שימוש הייתה אסלאמית. במודעת בחירות של התנועה האסלאמית בנצרת נאמר: "ניצחוננו הוא ניצחון האמת על השקר והניצחון על העושק ועל העושקים" [אנתצארנא הוא אנתצאר אל-חק עלא אל-באטל ואנתצאר עלא אל-ט'לם ואל-ט'אלמין]. גם באום אל-פחם, שיח' האשם עבר אל-רחמאן קישר בין ההצבעה לתנועה האסלאמית לבין חובת הציות לאללה [טאעת אללה].

מוטיב אל-אקצא, שהפג הדומי כמעט לא הזכירו, זכה לכיסוי נרחב על-ידי הפלג הצפוני. הביטוי המרכזי לכך, זמן לא-רב לפני הבחירות, היה עצרת "אל-אקצא בסכנה" שנערכה באצטדיון הכדורגל של אום אל-פחם ב-19.9.03. לדברי פעילי התנועה, מספר המשתתפים באירוע, שכלל קשת של דוברים, כולל אנשי דת נוצרים ודמויות פוליטיות חילוניות, הגיע

ל-70 אלף. דבר זה מעיד על יכולת הגיוס של התנועה, אשר דומה כי אף גוף פוליטי ערבי אחר אינו מסוגל לחקותה.

היסוד השני בתעמולת הבחירות של התנועה האסלאמית הוא מוטיב ה"רדיפה". מוטיב מרכזי בתעמולת הפלג הצפוני עסק ב"בני הערובה של אל-אקצא" (רהאין אל-אקצא), הלא הם עצורי התנועה האסלאמית ובראשם שיח' ראיד צ'לאח, מנהיג הפלג הצפוני וראש עיריית אום אל-פחם לשעבר.

כרקע לכך יש להזכיר כי הבחירות המוניציפליות נערכו באקלים ציבורי עוין לתנועה. מעורבותם של כמה מחברי התנועה בביצוע פיגועי טרור הולידה גל אנטי-אסלאמי בדעת הקהל היהודית ושינוי במדיניות הממשלה כלפי התנועה. מאז פיגוע ההתאבדות בתחנת הרכבת בנהריה בספטמבר 2001 התרבו הקריאות להוציא את התנועה האסלאמית אל מחוץ לחוק. הקבינט דן באופציה זאת כמה פעמים, אך לא הוציאה אל הפועל. בדצמבר 2002 הורה שר הפנים דאז, אלי ישי, לסגור את ביטאון הפלג הצפוני, צות אל-חק ואל-חריה. במאי 2003 נעצרו שישה מבכירי התנועה, וביניהם שיח' ראיד וד"ר סלימאן אגבאריה, ראש עיריית אום אל-פחם המכהן דאז. הם הואשמו בהלבנת הון והעברת כספים לפעילים אסלאמים בשטחים, במסווה של פעילות צדקה.<sup>8</sup> נוסף על כך, מסקנות ועדת אור, שהתפרסמו בספטמבר 2003, מתחו ביקורת חריפה על שיח' ראיד כמי שהסית ותרם לליבוני היצרים בעת מאורעות אוקטובר 2000.

לשינוי המדיניות הממלכתית היו השלכות מנוגדות. מחד גיסא, כפי שהוזכר לעיל, הדבר הוליך להסתייגות מהקו הרדיקלי-דוגמטי של הפלג הצפוני. ייתכן אף שמדיניות זו גרמה לאנשי הפלג הצפוני עצמם "להוריד פרופיל" במישור הציבורי, ולנסות להימנע מעימותים מיותרים עם השלטונות פן יבולע להם. זהו גם הסבר אפשרי לשקט היחסי שאפף את פינוי שרידי מסגד שהאב אל-דין בנצרת ב-1.7.03.

אולם, מאידך גיסא, הצעדים שננקטו נגד התנועה ופעיליה, ובראשם שיח' ראיד, הגדילו את התמיכה העממית בה. מוטיב ה"רדיפה" שיחק לידי פעיליה, במיוחד אנשי הפלג הצפוני, שהצליחו לגייס תמיכה ציבורית ועממית רחבה. הם הרבו לפרוט על נימות אלה של "הקשר האנטי-אסלאמי", שלטענתם התרקם בישראל, ושבו נטלו חלק משרדי הממשלה, שירותי הביטחון למיניהם ואף נציגי האקדמיה.

האוירה הציבורית העוינת לא פגעה באורח משמעותי בהישגי התנועה בבחירות המוניציפליות. היא לא גרמה לה להסתגר ולהימנע מהתמודדות. נהפוך הוא: התנועה גייסה את האקלים האנטי-אסלאמי לתעמולת הבחירות שלה. עם זאת נשמעו הפעם באום אל-פחם נימות ממתנות שלא הוצגו בעבר, או לפחות לא הודגשו, כמו קריאה ל"כוחות השלום" בציבור היהודי למחות נגד מעצר שיח' ראיד, והצהרתו של שיח' האשם עבד אל-רחמאן כי הוא מעוניין

”להיות ראש עיר שונה ... לפתוח את אום אל־פחם ליהודים ... ולהציב סיסמא שאום אל־פחם מכבדת אורחים ורוצה ברווחת תושביה.”<sup>9</sup>

היסוד השלישי בתעמולת הבחירות האסלאמית היה מדיניות האפליה כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל. בתחום זה הוצגו, מצד אחד, הקיפוח וההזנחה, ומצד שני, הישגי התנועה האסלאמית בסגירת פערים, פיתוח תשתיות ועשייה חברתית־חינוכית. כך, למשל, בריאיון ערב הבחירות, פירט שיח' האשם עבד אל־רחמאן את מה שעשתה התנועה באום אל־פחם בתחום הבנייה, סלילת הכבישים, חידוש תשתית מערכת המים, הקמת מגרשי ספורט, ריצוף מדרכות והקמת גנים ופארקים, ובתחומי החינוך והשירות הסוציאלי<sup>10</sup>.

היסוד הרביעי בתעמולת הבחירות עסק בשאלת היריבים. חלק מאנרגיית הבחירות של המועמדים האסלאמים הופנה למאבק ביריבים הפוליטיים והחמולתיים. בהקשר זה בלטה במיוחד העיר נצרת, שם התנהלה מערכת בחירות אגרסיבית ואלימה בין ראמז ג'ראיסי, ורשימתו המזוהה עם חד"ש, ובין אחמד זועבי, מייצג הזרם האסלאמי. שני פעילי הרשימה האסלאמית הותקפו, נדקרו בבטנם ונזקקו לאשפוז. תקיפה זו, אשר לפי הטענות בוצעה בידי פעילי חד"ש, הסלימה את האווירה בעיר. בתגובה לעגו אנשי התנועה לסיסמת הבחירות של ג'ראיסי, "העיר היא הפיקדון" [אל־בלד אמאנה], והאשימו אותו בכך שלא בחל באמצעים לשמר את שלטונו בעיר, כולל שימוש באלים והסתייעות במנגנוני השב"כ<sup>11</sup>.

פרשת מסגד "שהאב אל־דין" כיכבה גם היא בתעמולת הבחירות, תוך שילוב יסודות עדתיים. אחד האמצעים הפופולריים שתרמו להגברת התמיכה בזרם האסלאמי הייתה קריקטורה שהתפרסמה בעיתון אל־מית'אק, ובה נראה ג'ראיסי נוהג בדחפור ההורס את יסודות המסגד.

## האמנם כוח עולה?

כדי לבחון את השאלה אם אמנם התנועה האסלאמית היא כוח פוליטי עולה בחרתי במיגוון של מדדים. שלושה מהם אנכיים: ארגון, אידאולוגיה ומנהיגות; ושלושה אופקיים: המישור הפרלמנטרי, המישור המוניציפלי, והמישור העממי.

אשר למישור האנכי: מבחינה ארגונית, התנועה האסלאמית איננה מפלגה אלא תנועה אידאולוגית המושתתת על מסד של ארגון תנועת־פוליטי רופף (במקרה של הפלג הדרומי), גופים דתיים ומוסדות של חינוך, בריאות ורווחה. המערכת הארגונית המקיפה היא מקור כוחה של התנועה, ואין כוח פוליטי אחר ביישוב הערבי שידמה לה. מדובר במערכת איסוף דמי צדקה, הפעלת מוסדות חינוך אסלאמיים, ספריות ציבוריות, רשת מסועפת של גני ילדים, מכללה ללימוד מדעי האסלאם, פעילות (התנדבותית בעיקרה) לשיפור חזות הכפר, סלילת כבישים,

תפעול רשת מרפאות, מוקדים למלחמה וגמילה מסמים ואלכוהול, וקיום קורסי ספורט וליגת כדורגל.

לתנועה האסלאמית יש בנושא זה גם חזון לעתיד. בשנים האחרונות היא הצעידה קדימה את רעיון המוסדות העצמאיים-בדלניים עבור הערבים בישראל. כך חתר הפלג הדוגמטי להקים תשתית חברתית חלופית של קהילה היכולה להישען על עצמה. שיח' ראיד דיבר על בניית "אישיות מוסלמית ובית מוסלמי עצמאי", שבו יוקמו מוסדות כלכליים, חינוכיים, הטפתיים, מדעיים, חברתיים, ספורטיביים, כספיים, תרבותיים, תקשורתיים והומניטריים. עם זאת, ייתכן כי יכולתה הארגונית של התנועה תיפגע עקב מעצרו של ראשי הפלג הצפוני וסתימת עורקי המימון שלה, שאפשרו, לפי כתב האישום, מימון נדיב של מוסדותיה.

המישור האידאולוגי אף הוא איתן. הסיסמא הקצרה והתמציתית "האסלאם הוא הפתרון" חובקת עולם ומכסה את כל תחומי החיים של הפרט והקהילה. יתרה מזאת, לא פחות חשובה היא הסיסמא "האסלאם הוא האלטרנטיבה", על כל המשתמע מכך. על כך יש להוסיף פרקים רעיוניים הייחודיים לחברה הערבית בישראל, כמו התייחסות לאופייה היהודי של המדינה, המדיניות כלפי המיעוט הערבי, שאלת מסגד אל-אקצא, פעולות ישראל בשטחים והיחס והקשר בין התנועה האסלאמית לאסלאם הפוליטי בשטחים.

המצע האסלאמי הוא כולל, מקיף ושלם, ומצטיין בקוהרנטיות פנימית. ניתן להשוות אותו למצע של המפלגה הקומוניסטית (מק"י ורק"ח) בתקופת הזוהר שלה.

ברמת המנהיגות, ההנהגה האסלאמית זוכה לפופולריות רבה. יש הגורסים כי שיח' ראיד ניצב בראש הסולם, אולם גם מנהיגים אחרים בזרם האסלאמי זוכים להערכה מצד הציבור הערבי כאנשי אמת בעלי מוסר אישי גבוה, המסורים לדתם ולעמם, ובהם: שיח' כמאל ח'טיב (סגנו של שיח' ראיד), שיח' האשם עבד אל-רחמאן (ראש העיר הנבחר של אום אל-פחם), שיח' עבדאללה נמר דרויש (מיסד התנועה האסלאמית), שיח' אבראהים צרצור (ראש הפלג הדרומי), שיח' כאמל ריאן (ראש עמותת אל-אקצא של הפלג הדרומי), ואחרים.

אשר למישור האופקי: במישור הפרלמנטרי חלה נסיגה בכוחו של הזרם האסלאמי. בבחירות האחרונות לכנסת איברה "הרשימה הערבית המאוחדת", הרשימה המשותפת למד"ע (המפלגה הדמוקרטית הערבית) ולפלג הדרומי של התנועה האסלאמית, שני מנדטים, אחד מהם של הנציג האסלאמי השני שהיה מיועד להיבחר כחבר כנסת. אין זה המקום לדון בסיבות למפנה. בהקשר זה יש להזכיר רק את ההתנגדות המסיבית של הפלג הצפוני להשתתפות בבחירות לכנסת, הירידה הכללית בשיעור ההצבעה במגזר הערבי, ומחלוקות פנימיות.

במישור המוניציפלי, כפי שניתן ללמוד מהדיון בתוצאות הבחירות, ניתן לקבוע בקצרה כי הפלג הדרומי איבד משהו מכוחו, אך עדיין שימר את השפעתו, ואילו שני הפלגים, הדרומי



והצפוני, רשמו הישגים משמעותיים בשתי הערים הגדולות – אום אל-פחם ונצרת. לבסוף, במישור העממי, אנו עדים לפריחה אסלאמית. יש להבחין בין פריחת האסלאם ובין פריחת התנועה האסלאמית. מן הראוי להפריד בין שתי התופעות, אף כי מהרבה בחינות הן חופפות. אמנם אין מדובר בממצאים מדעיים-אמפיריים, אולם כל המסייר ומבקר ביישובים הערבים אינו יכול שלא לתת דעתו למאפיינים האסלאמיים הפוליטיים.

דוגמה לכך היא התמורה שחלה במספר המסגדים: בחמש עשרה השנים האחרונות גדל מספרם מ-80 בשנת 1988 ל-363 בשנת 2003, דהיינו פי 4 וחצי. עם זאת, עיקר הגידול התרחש בין השנים 1988 ו-1993: מ-80 ל-240 (גידול פי 3).

מתוך 363 המסגדים הפועלים כיום, למעלה מ-100 (27%) מאוישים על-ידי אמאמים וכלי קודש של משרד הדתות, ו-150 (41%) על-ידי אנשי התנועה האסלאמית. כמחצית מאלה אינם מוכנים להיות מועסקים על-ידי משרד הדתות ואילו מחציתם היו מוכנים לכך, אך משרד הדתות אינו מסוגל להעסיקם בשל היעדר תקציבים ממשרד האוצר. לפיכך ניתן לקבוע כי התנועה האסלאמית היא אכן "הספקית העיקרית של שירותי דת" לציבור המוסלמי בישראל<sup>12</sup>.

מספר המתפללים מדי יום גדל אף הוא, ובמיוחד בתפילות של יום שישי. רק לאחרונה התפרסמו נתונים על חיפה ועל שני מסגדיה הראשיים, אל-אסטקלאל וחליסה, אשר שנים ארוכות אך מעטים התפללו בהם ואילו עתה הם מלאים מפה לפה, ושיעור הצעירים בהם ניכר<sup>13</sup>. מספר שיעורי הדת במסגדים גדל, מספר הצמים בחודש רמדאן עולה בהתמדה; צריכת האלכוהול בחודש רמדאן יורדת פלאים; הביקוש לספרות האסלאמית (קוראן וקבצי הלכה) גובר, הלבוש האסלאמי המסורתי, כסמל לאדיקות ולצניעות, נפוץ יותר ויותר, עד כדי כך שבקרב הנשים הוא הפך למעין "צו אופנה". כיסוי הראש אצל נערות ונשים הפך לתו היכר.

קשה לזקוף התפתחויות אלה לזכותה של התנועה האסלאמית באופן בלעדי, אולם אין ספק, כי הם גם תולדה של השראתה, של פעילות הדעוה והמוסדות החברתיים-כלכליים של התנועה, וכי יש בהם משום ביטוי לחיזוק כוחה.

## סיכום

בשקלול של כל האמור לעיל, ניתן להעריך ולקבוע כי התנועה האסלאמית כגוף פוליטי וכוח חברתי שומרת על כוחה ואף מתחזקת. גורם נוסף המחזק הערכה זאת ואף מסביר אותה, הוא חולשתה של המערכת הפוליטית בקרב החברה הערבית בישראל. בראשית שנות השמונים פיתח ג'והן וול (John O. Voll) את תזת המשברים כהסבר לעליית האסלאם הפונדמנטליסטי<sup>14</sup>. אחד ההסברים שמנה הוא המשבר הפוליטי והחלל שנוצר בעקבותיו. דומה שבמקרה שלנו תזה זאת ניתנת ליישום. המפלגות הערביות בכנסת הן דלות הישגים. הדרתן באופן כמעט נצחי מהמרכז הפוליטי הישראלי-יהודי הופכת אותן לחסרות יכולת לחולל שינוי של ממש, ולבלתי מסוגלות

"לספק את הסחורה". בצד להן, המפלגות הערביות מתמקדות בגינוי מדיניות הממשלה במגזר הערבי מצד אחד, ובהזדהות עם הנושא הפלסטיני מצד שני. על כך יש להוסיף את היעלמותן כמעט לחלוטין של המפלגות הציוניות מהמגזר הערבי (להוציא, אולי, את הליכוד). הארגונים החוץ-פרלמנטריים, דוגמת "ועד ראשי המועצות" ו"ועדת המעקב", לא צברו כוח של ממש. אל תוך חלל זה נכנסת התנועה האסלאמית.

צעדי השלטונות נגד התנועה האסלאמית הציבו קו אדום שמרבית הציבור הערבי וחלק גדול מפעילי התנועה מודעים לו ואינם מבקשים לחצותו. אין פירוש הדבר שאפקט "היד הקשה" יגרום לתנועה, על שני פלגיה, לצנוח או להיעלם. לדעתי, המשמעות העיקרית מבחינת התנועה שהיא הבינה כי עליה להתמקד בתחומי הפעילות הלגיטימיים שאין עליהם עוררין: פעילות הדעוה, הפעלת רשת המוסדות החברתיים, והעמקת השורשים במישור המוניציפלי כמוקד כוח חשוב ומרכזי. בכך היא מצטרפת לשורה ארוכה של תנועות אסלאמיות, אשר בחרו לבסס את כוחן בראש ובראשונה במישור המוניציפלי, כקרה קפיצה לרמות גבוהות יותר, דוגמת "חזית ההצלה האסלאמית" (FIS) באלג'יריה, מאז 1990 ועד היום; "רפאה" בטורקיה, מאז 1994; והתנועה האסלאמית בירדן.

## הערות

1. הארץ, 12.10.03.
2. צות אל-חק ואל-חריה, 24.10.03.
3. אל-מית'אק, 26.9.03.
4. אל-מית'אק, 3.10.03.
5. אל-מית'אק, 24.10.03.
6. אל-מית'אק, 17.10.03.
7. צות אל-חק ואל-חריה, 24.10.03.
8. משפטם נערך בראשית 2004 וטרם הגיע לסימומו בעת כתיבת שורות אלה. בינתיים הגיעה המדינה לעסקת טיעון עם עצורי התנועה האסלאמית: ארבעה מהם שוחררו בינואר 2005 והשאר ישוחררו במהלך השנה.
9. הארץ, 12.10.03.
10. צות אל-חק ואל-חריה, 24.10.03.
11. אל-מית'אק, 17.10.03.
12. הארץ, 4.12.03.
13. כלבו, 7.11.03.
14. John O. Voll, *Islam, Continuity and Change in the Modern World*, Boulder, 1982.

# **'מאחורי הקלעים': נשים בפוליטיקה הלוקאלית של המיעוט הערבי- הפלסטיני בישראל**

תגריד יחיא'יונס

## **מבוא**

מעמדן של נשים בפוליטיקה זכה להתייחסות בספרות המקצועית אודות מגדר ופוליטיקה. מעמד זה מוגדר ונמדד באמצעות שיעור השתתפותן, ייצוגן, היעדרן או תתייצוגן ובאמצעות הפוזיציות והתפקידים שהן ממלאות בזירה הפוליטית. המחקר על ההבדלים בהשתתפות הפוליטית בין המינים הוא דוגמה אחת לנושאים שבהם עוסקת הספרות המקצועית (Gole, 1997). לצורך המאמר הנוכחי אזכיר שני ממצאים עיקריים, החוזרים ונשנים במחקרים הבודקים הבדלים בהשתתפות הפוליטית בין המינים. הממצא הראשון הוא, שייצוגן והשתתפותן של נשים בפוליטיקה נמוכים מאשר אלה של גברים, אפילו בצורת ההשתתפות הבסיסית, שיעור ההצבעה של נשים נמוך מזה של גברים (סעיד, 1999; Stucker, 1977). ממצא שני הוא זה המתיחס למידת עצמאותן של הנשים המצביעות ולפיו, קיימת זהות כמעט מוחלטת בין דעותיהן הפוליטיות של הנשים לבין דעותיהם של הגברים המשמעותיים בחייהן (אבו־בקר, 1998; סעיד, 1999; Al-Haj, 1987; Arat, 1989). הגישה המחקרית הקלאסית מסבירה הבדלים אלו ואחרים בין המינים בתחום הפוליטיקה באמצעות גורמים שונים, שהעיקריים ביניהם הם: רעיון הפרדת הספרות, הספּרה הציבורית והספּרה הפרטית; קונפליקט התפקידים בין התפקידים 'הנשיים' המסורתיים לבין תפקידים המתבצעים בספּרה הציבורית; ותהליכי הסוציאליזציה המובחנים שעוברים בנים ובנות מאז היוולדם (הרצוג, 1994; Arat, 1989).

מחקרים ביקורתיים (Bourque & Grossholtz, 1982; Bystydzienski, 1992) נקטו גישה שונה מהגישה הקלאסית המסורתית שבמחקר על מגדר ופוליטיקה. הביקורתיות בגישה זאת קיבלה ביטוי בהנחות היסוד, בשאלות המחקר, במתודולוגיה ובניתוח. מחקרים אלו הראו שההסברים הנ"ל לניתוח ייצוגן של נשים בפוליטיקה הם בעצם מנגנוני הדרה. הרצוג (1994) הראתה במחקרה כיצד פועלים מנגנוני הדרה אלו בחברה הישראלית. תכליתם היא להרחיק נשים מהספּרה הציבורית בכלל ומזו הפוליטית בפרט, בניסיון לשמר את המציאות ולשמור

על הפריוויילגיות של הגברים כקטגוריה הגמונית. מכאן, הערעור של המחקרים פמיניסטיים על הפרדת התחומים וראייתה כהבניה חברתית (Pateman, 1989), ראיית קונפליקט התפקידים כאידיאולוגיה (הרצוג, 1994) והיות הסוציאליזציה מכוונת ופועלת כמנגנון משעתק (Weitzman et al., 1972).

אמנם מורשת המושגים והכלים של הגישה המחקרית המסורתית משמשים לנו לעזר ככלים אנליטיים וכמטפורה, אך נקודת המוצא שלי היא בעיקר מגישה מחקרית ביקורתית ומהנחות יסוד אשר מאתגרות את אלה הקיימות, ומשתמשות בהגדרה רחבה ל'פוליטי' ול'כוח', שמכילות מסגרות בלתי-פורמליות ומגיעות לספרה הפרטית ול'עולם הנשי' (Bystydzienski, 1992). בהתבסס על השילוב בין שתי הגישות מתאפשר לי להציע שתי תפיסות שלכאורה סותרות, אך למעשה משלימות זו את זו, להערכת מעמדן של נשים בפוליטיקה הלוקאלית של האוכלוסייה הערבית-הפלסטינית בישראל.

אמנם המיגדר, כתכונה אינדיבידואלית וכיחסי כוח, הוא המכנה המשותף בין נשים כקטגוריה חברתית ואשר נחשב גורם המסביר את ההבדלים המתוארים, אלא שקיימת דיפרנציאציה בין חברות שונות בעולם באשר להשתתפותן ולמעמדן של נשים בפוליטיקה. בחלקן עדיין אין זכות בחירה לנשים, דוגמת כוויט' (Graham-Brown, 1996; Peterson, 1989) ובחלקן האחר לנשים ייצוג פרופורציונלי בכל המוסדות והגופים הפוליטיים הנבחרים, דוגמת חברות סקנדינביות. מכאן שמעבר למיגדר כתכונה אינדיבידואלית וכיחסי כוח, כדי להבין את מעמד הנשים בחברה ספציפית יש צורך ללמוד כל מקרה בהקשר המסוים באופן קונטינגנטי ולעמוד על התנאים והגורמים המשפיעים עליו ומכריעים אותו ברמותיה השונות של הפוליטיקה.

## המחקר הקיים על הערבים ועל הנשים הערביות בישראל

חוקרים גילו עניין רב בתחום הפוליטי של המיעוט הערבי בישראל ובנושאים שונים הקשורים לחייו (למשל: אוסצקי-לזר וגאנב, 1994; אל-חאג', 1980; אל-חאג' ורוזנפלד, 1990; אמארה, 1998; גאנב ואוסצקי-לזר, 1999; גאנב, 1995; לנדאו, 1981; רכס, 1981, 1986; שטנדל, 1992; Nakhle, 1975; Ruohana, 1998; Smooha, 1990; Shokeid, 1980). שנועשה על הנשים בתוך המיעוט האמור בכלל (רוזנפלד, 1981) ועל נשים ופוליטיקה בפרט. אפשר לראות בעובדה זאת אינדיקטור לשוליותן הנתפסת (על שוליות ראה למשל: Dickie-Clark, 1966; Shills, 1975). בהקשר הפוליטי, הרצוג עסקה בשניים מבסיסי השוליות הזאת: שוליות אתנית-לאומית ושוליות מיגדרית (Herzog, 1998).

גם המחקר שמצא לנכון להתעלם מנשים אלו מההיבט המיגדרי וגם המחקר המעט שעסק בהן מדגישים, אף ביתר שאת, את הנחות היסוד הכלליות המהוות נקודות מוצא במחקר הקלאסי בנושא מיגדר ופוליטיקה, ואשר ניסיתי לעמוד על עיקרן בחלק הקודם של המאמר ואוסיף להציג

את חלקן הרלוונטי האחר בהמשך. בצד זאת, המחקר הניח, לרוב במובלע, הנחות יסוד אחרות, ספציפיות למקרה הנידון כשהוא מסתמך על מקורות שונים. אחד המקורות לכך הוא תפיסת החברה הערבית בישראל כחברה פטריארכלית<sup>2</sup> מובהקת (Moghadam, 1994: chapter 4). מכאן, התקבלו כמובנות מאליהן ההנחות בדבר כפיפות הנשים לגברים, דיכוין, כניעותן ואי־השפעתן על תחומי חיים נרחבים, קל וחומר על התחום הפוליטי. הנחות מובנות מאליהן, פשטניות וגורפות, שהן כשלעצמן מצריכות בדיקה וביסוס מחקריים, אפיינו את המחקר המדובר. מקור שני של הנחות יסוד וגישה מחקרית שמתעלמת מההיבט המגדרי הוא היות החברה שבה מדובר חברה מיעוט. בשל כך נדרשו שלטונות המדינה להבין את ההתנהגות הפוליטית של המיעוט הערבי שבתוכה (אייל, 1991) בצורה קטגורית, ומבלי לשים לב לגורם המגדרי. הטענה הסמויה כאן היא, שהמציאות של חברת מיעוט קובעת שהמאבק הקטגורי האזרחי קודם מבחינת סדר עדיפויות למאבק החברתי המגדרי, ומכאן התוצאה של זניחת המחקר על נשים בכלל ועל נשים ופוליטיקה בפרט. האופציה של מאבק ב־זמני, השוזרת יחדיו מאבק לזכויות אזרחיות לכלל בני המיעוט ומאבק לזכויות חברתיות מגדריות, כנראה לא נלקחה בחשבון במחקרים אלו. בתריסר השנים האחרונות מחקרים החלו מפנים תשומת לב לסוגיות הקשורות לנשים ערביות־פלסטיניות בישראל; חלקם התמקדו בתחום הפוליטי כשהם יוצאים מגישה ביקורתית (אבור־בקר, 1998; הרצוג, 1994, 1999; חסן, 1999; יחיאי־יונס, 2001; ישי, 1998; Lewin-Epstein, 1999; Herzog, 1998; Semyonov, 1992).

במאמר הנוכחי הטענה המרכזית היא, שמעמד, ייצוג והשתתפות הנשים הערביות – הפלסטיניות בפוליטיקה המוניציפלית בישראל הם תוצר של שני גורמים: גורם המגדר וגורם השייכות למיעוט במדינה אתנו־לאומית. עוד אטען, שהאינטראקציה בין מגדר לבין שייכות למיעוט מודר הופכת את ההשפעה על מעמד נשים אלה למורכבת וייחודית, ואף לפרדוקסאלית לעתים. בהמשך אנסה לעמוד על המורכבות והייחודיות הזו.

## מתודולוגיה

לצורך בחינת מעמד הנשים הערביות־הפלסטיניות בפוליטיקה המקומית בישראל, מתבסס המאמר על נתונים משני מקורות עיקריים. המקור הראשון הוא העיתונות הערבית הכתובה: מעקב אחרי העיתונים הערביים הנפוצים במשך כחצי שנה לפני יום הבחירות, שנערכו ב־28 באוקטובר 2003, ועד כחודש אחריו. המקור השני מורכב משני סוגים של ראיונות. סוג ראשון ערכתי במיוחד לצורך בדיקת הנושא המוגדר של מאמר זה והסוג השני הוא ראיונות עומק שערכתי במסגרת המחקר לעבודת הדוקטורט, שעסקו בנושאים נוספים השייכים לתחום הכללי של מיגדר ופוליטיקה בקונטקסט האמור.

הערכת מעמד הנשים הערביות-הפלסטיניות בפוליטיקה הלוקאלית בישראל לאור התפיסה הקלאסית

התפיסה הקלאסית להערכת מעמד הנשים בפוליטיקה מבוססת על ההגדרה הצרה של כוח ושל פוליטיקה, המצומצמת למסגרות פורמליות, ולפיה צורות ההשתתפות הפוליטית ורפוסיה מוגדרים גם הם. לפי גישה זו מסתמנת תמונה עגומה לגבי מעמדן של הנשים הערביות-הפלסטיניות בפוליטיקה. כמה עשורים, מאז קום מדינת ישראל, הן נפקדו מהפוליטיקה הארצית, כמו גם מן המוניציפלית, להוציא מקרים בודדים. במישור המוניציפלי יצוין מספר בודד של חברות מועצה או עירייה, בעיקר בנצרת, כפר-יאסיף ובאום אל-פחם. כן יצוין מקרה אחד של אישה, ויולט ח'ורי, שכינה בשנות השבעים המוקדמות כראש הרשות המקומית ביישובה, כפר-יאסיף. בבחירות 2003 לא הופיעה אף אישה ערבייה אחת כמועמדת לראשות רשות מקומית.

## בחירות אוקטובר, 2003

### נשים ברשימות רעיוניות

בבחירות 2003 רשימות רעיוניות, מפלגתיות ותנועתיות, פתחו פורמלית את ההזדמנות בפני נשים להגיש את מועמדותן לראשות הרשימה, לראשות הרשות המקומית ולחברות בה. עיון בעיתונים מראה שיותר מאי-פעם בעבר כלטה בבחירות אלו נכונות הנשים ויוזמתן להגיש מועמדותן לבחירות המקדימות, הפריימריז, של רשימת מפלגה או תנועה. מעקב אחר העיתונות הכתובה (אל-אתחאד, 25.9.03; אל-צנאדה, 25.7.03, 8.8.03; פנודמה, 22.8.03) מעלה התייחסות לשלושה מקרים שבהם נשים הצהירו על כוונתן לעשות כן או לגישו בפועל מועמדות להתחרות בפריימריז על תפקיד ראש רשימה מתחרה בבחירות. בכל אחד משלושת המקרים התמודדה אישה אחת בפריימריז של רשימה מפלגתית או תנועתית מול מועמדים גברים. שתי נשים בשני יישובים שונים התמודדו מטעם רשימת חד"ש: הראשונה בטמרה, אך היא נסוגה ממועמדותה סמוך למועד קיום הבחירות המקדימות; האישה השנייה התמודדה בכפר קאסם וזכתה במקום השני ברשימה של חד"ש שם. המקרה השלישי נרשם בתנועת "בני נצרת יחד". במבחן התוצאה, אף אישה אחת לא הצליחה להגיע למעמד של ראש רשימה מטעם רשימה מפלגתית או מטעם תנועה כלשהי.

נשים אמנם הופיעו ברשימות המועמדים המפלגתיות לחברות במועצות ובעיריות, בעיקר באלו של חד"ש ושל כל"ד, אולם רק בודדות זכו להיבחר לחברות במועצות המקומיות. רשימות שהתמודדו בבחירות המוניציפליות של אוקטובר 2003 מטעם תנועות היו בעיקר אלו של התנועה האסלאמית ואחרות מקומיות שהורכבו במיוחד לצורך הבחירות האלה, כמו תנועת "בני נצרת יחד" (פנודמה, 18.7.03).

ברוב רובם של המקרים נבחרו נשים לרשימת המועמדים לחברות ברשות המקומית בפריימריז של מועצת המפלגה או התנועה ביישוב (אל-צנארה, 26.9.03). לעתים, גוף מצומצם השייך למפלגה או לתנועה קבע את מיקומם של אלה שנבחרו ברשימת המועמדים. נשים נבחרו או מוקמו לרוב במקומות לא-ריאליים ברשימת המועמדים, ועל כן סיכוייהן להיבחר לא היו מובטחים. הנתונים הרשמיים דיווחו שרק שלוש נשים זכו להיבחר כחברות מועצות מקומיות (אל-צנארה, 14.11.03). שתיים מתוכן נבחרו בנצרת, אחת מטעם החזית הדמוקרטית והשנייה מטעם 'רשימת נצרת המאוחדת', שהתנועה האסלאמית מהווה בה מרכיב דומיננטי; האישה השלישית שנבחרה כחברת מועצה ביישובה הייתה המועמדת השלישית ברשימת חר'ש בעילבון.

הגם שרק נשים בודדות הצליחו להיבחר כחברות במועצות הרשויות המקומיות, הרי סוגיית ייצוג הנשים תפסה מקום נרחב וחשוב יחסית בשיח הציבורי שהתנהל בין היתר מעל גבי העיתונות הכתובה. עצם העובדה שרשימות אלה התייחסו לייצוג נשים בפוליטיקה בכלל ובזו המקומית בפרט מהווה קו מבדיל חשוב בין כוחות חברתיים הנתפסים כדמוקרטיים לבין הכוחות החברתיים המסורתיים-שיוכיים.

### **נשים ברשימות חמולתיות**

הנתונים מראים כי לפי המדדים הפורמליים השונים של השתתפות פוליטית פעילה ונראית, מעמד הנשים במסגרות הפוליטיות השיוכיות-מסורתיות, שהן דפוס ההתארגנות העיקרי בבחירות המוניציפליות, נחשב לנחות. נשים נעדרות מרשימות המועמדים לחברות במועצות, וקל וחומר מתפקידי ראשי הרשימות. היעדרן של הנשים בולט גם בבחירות המקדימות שהונהגו בחמולות, תופעה שהלכה וגברה בעשור האחרון ואשר הונהגה כמנגנון התמודדות מול מאבקים פנימיים בין ענפיה וחבריה הגברים של החמולה. לכאורה, למרות תהליך הדמוקרטיזציה הזה שאומץ בחמולות לא מעטות כמנגנון התמודדות עם המאבקים הפנימיים בתוכה, הדרת הנשים מהתהליך היתה דרך נוספת לשמר ולמסד את החמולה כמסגרת פוליטית פטריארכלית ('חיא-יונס, 12.9.03; יחיא-יונס והרצוג, עומד להתפרסם).

חרף זאת, אפשר להצביע על מקרים בודדים של נשים שהופיעו כמועמדות לחברות במסגרת רשימות חמולתיות. שתיים מתוכן, האחת בטירה והשנייה בכפר-קרע, הצליחו אף להיכנס למועצת היישוב כחברות, אולם באופן חלקי. מקרים אלה לא הופיעו בתוצאות הרשמיות של הבחירות שפורסמו בעיתונות הערבית, זאת בגלל אופי ההסדר הקואליציוני לחברות במועצות בין רשימות משפחתיות שונות, המקשה על איתורם של כל השותפים לקואליציה בסטטיסטיקה הרשמית. לפי ההסדר הקואליציוני ברשימות מסוג זה, אמנם שמותיהם של כל המועמדים השותפים מוזכרים ברשימה המתמודדת המוגשת לרשם הרשימות, אלא שבמקרה והרשימה זוכה

בפחות מגדטים ממספר המועמדים, חל ביניהם הסדר רוטציה. הקדנציה של חברות במועצה מחולקת בין המועמדים וראשי הפלגים השונים המרכיבים את הרשימה הקואליציונית, בהתאם למשקלם האלקטוראלי, לחיוניותם או לכוח התמקחותם בקואליציה עצמה. כך יוצא שאישה המועמדת ברשימה כזו במקום לא-ריאלי, אינה נזכרת כמי שנבחרה, גם אם לפי הסדר זה היא זוכה להיות חברת מועצה/עירייה באופן חלקי, קרי ברוטציה ולמשך תקופת זמן התלויה בגורמים הנ"ל. רק מתודות מחקריות אופרטיביות כמו ריאיונות עומק ואינפורמנטים יסייעו לגלות מקרים אלה. מלבד שני המקרים המוזכרים לעיל ובהקשר של הסדרים קואליציוניים בין כוחות פוליטיים שונים, ראוי לציין מקרה נוסף אשר נרשם בבאקה אל-ערביה ובו אישה זכתה להיכנס כחברת מועצה לתקופה של כחצי קדנציה. בשונה משני המקרים הקודמים, היא נבחרה מטעם רשימה מפלגתית, הרשימה של בל"ד, אשר נכנסה להסדר קואליציוני על מנדט חברות עם רשימה חמולתית. שוב, בדומה לשני המקרים הקודמים ומאותה הסיבה לעיל, המקרה הזה, השלישי במספר, לא דווח בתוצאות הרשמיות של הבחירות כפי שפורסמו בעיתונות הערבית הכתובה.

### רשימת נשים

התנסות מיוחדת במינה בנוף של הפוליטיקה המקומית בקרב נשות המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל הייתה זו של נשים בדבורייה (אל-צנארה, 17.10.03). הן יזמו התארגנות של נשים ברשימה פוליטית המיועדת לקידום ייצוג הנשים ברשות המקומית. כל המועמדות לחברות במועצה מטעם אותה רשימה היו נשים ואילו בין תומכיה היו גם גברים (על פרדוקסים בפטריארכיה ראו: Arat, 1989). אמנם הרשימה הנשית הזאת לא הצליחה להביא אף אישה למועצת היישוב, אלא שההתנסות כשלעצמה ראויה להתייחסות. היא מעידה, בין היתר, על ריבוי האמצעים והצורות, אותם נשים מסוגלות להפעיל בניסיון להתמודד עם החסך הבולט והצועק שלוקה בו ייצוג הנשים בהקשר הנידון.

לסיכום, על-פי התפיסה המסורתית למדידת מעמדה של קטגוריה כלשהי בפוליטיקה, מעמדן של נשים ערביות-פלסטיניות בפוליטיקה המקומית בישראל הנו מעמד עגום, שכן הנתונים מלמדים על תת-ייצוגן בפוזיציות הפוליטיות ברמה הלוקאלית. למעט השתתפותן כבוחרות בבחירות המוניציפליות, ברובם המכריע של היישובים הערביים נשים נעדרות כליל מהמפה האנושית של הפוליטיקה. נשים הודרו פורמלית הן כבוחרות והן כמועמדות מתהליך דמוקרטי לכאורה של בחירות מקדימות, 'פריימריז', שאומץ על-ידי חמולות גדולות הן מתוקף החלטה שהתקבלה במוסדות החמולה או מתוקף המסורת. אף אישה לא נבחרה כמועמדת לתפקיד ראש רשות מקומית ביישוב ערבי או לראשות רשימה. מספרן הכולל של נשים ערביות-פלסטיניות שנבחרו כחברות עיריות ומועצות מקומיות הגיע לשש. שלוש חברות לקדנציה מלאה מטעם



רשימות מפלגתיות ותנועתיות ושלוש חברות לקדנציה חלקית: שתיים מטעם רשימות חמולתיות קואליציוניות ואחת מטעם רשימה מפלגתית בהסדר קואליציוני עם רשימה חמולתית. הגם שהופעתן ברשימות המועמדים לחברות ובחירת אחדות מהן מסמנות ניצנים של שינוי כלשהו, התפתחות זו היא עדיין שולית וזניחה, מה שנתפס כהמשכו של מצב עגום קיים. לפי תמונה זאת, נשים נמצאות 'מאחורי הקלעים' במובן של היעדר, של נפקדות, שוליות, חוסר מעורבות, חוסר השתתפות פעילה וחוסר השפעה על הפוליטיקה הלוקאלית.

## הערכת מעמד הנשים הערביות-הפלסטיניות בפוליטיקה הלוקאלית בישראל לפי תפיסה אלטרנטיבית

בחלק הזה של המאמר אעריך את מעמדן של הנשים בפוליטיקה הלוקאלית של האוכלוסייה הערבית-הפלסטינית בישראל עפ"י התפיסה האלטרנטיבית. זוהי תפיסה ביקורתית, שגם אם למראית עין היא נשמעת פרדוקסאלית מול התפיסה הקלאסית, הרי אפשר לראות בה תפיסה משלימה להצגת התמונה הכללית. תפיסה זו יוצאת מהנחות יסוד שונות ומהגדרה רחבה יותר של 'הפוליטי' ו'הכוח' כמקובל במסורת החשיבה הפמיניסטית (הרצוג, 1994, 1999; Bystydzienski, 1992). נקודות מוצא אלה מאפשרות להעריך את מעמדן של הנשים בפוליטיקה בקני מידה אחרים. היא מאפשרת להתחקות אחר דרכי השתתפות חלופיות של נשים בפוליטיקה. ואכן, ממחקר שבמרכזו עומדות שאלות מעבר לנושא הספציפי שמאמר זה עוסק בו ומריאיונות שנערכו במיוחד לצורך כתיבת מאמר זה, עולה תמונה אחרת. חרף המצב המתואר, נשים מחפשות דרכים חלופיות המאפשרות נגישות לפוליטיקה, אם כי 'מאחורי הקלעים', משמע בצנעה, בסתר וללא הכרזה על כך. נשים נמצאות לאמיתו של דבר במרחב החשוב של העשייה הפוליטית, במקום שבו מתנהלת המשיכה בחוטים. התפקידים העיקריים ואופני ההשתתפות החלופיים שנשים אלה ממלאות בפוליטיקה הנם מגוונים, כפי שעולה מהריאיונות וכפי שאציגם להלן.

דפוסי הצבעה חלופיים – ההצבעה נחשבת לאקט ההשתתפות הפוליטית הבסיסי ביותר. שיעור ההצבעה בבחירות המוניציפליות בקרב האוכלוסייה הערבית הנו גבוה (כ-90%) הן בהשוואה לשיעור הצבעתם בבחירות הארציות והן בהשוואה לזה בקרב האוכלוסייה היהודית בשתי הרמות הארצית והמוניציפלית (גאנם ואוסצקי־לזר, 1999). זהו אינדיקטור לחשיבות המשנה שהאוכלוסייה הזאת מייחסת לפוליטיקה המקומית. למרות שההצבעה היא הצורה הבסיסית של השתתפות פוליטית, למרות שיעורה הגבוה בקונטקסט במוקד הדיון ולמרות החשיבות המיוחסת לפוליטיקה המקומית בקונטקסט הזה בכלל, ואולי דווקא בגלל כל אלה, קיימת תפיסה הרווחת בקרב הציבור ובקרב מרבית החוקרים המניחה שנשים מצביעות

בבחירות המוניציפליות על-פי דפוס הצבעה 'נורמטיבי' מוגדר, כאשר הן הולכות בעקבות הגבר שעמו הן מזוהות – אב, בעל, אח, בן – ומצביעות כמוהו. תפיסה זאת היא פשטנית וגורפת ומציגה התנהגות אלקטוראלית כמוכנת מאליה, שכן, היא מתעלמת ממצבים, הגיונות ושיחים פוטנציאליים סותרים, שלצורך הדיון הנוכחי אתייחס לשניים מתוכם (יחיא-יונס, 2001). עקרונות פטריארכליים יכולים להתנגש במצבים בהם הגברים המשמעותיים בחייה של האישה – אביה, אחיה ובן-זוגה – שייכים לשתי חמולות שונות. נישואים אקסוגמיים בין חמולות שונות ביישוב יוצרים מצבים כאלה אשר מקבלים ביטוי ומודגשים במיוחד בקונטקסט של הבחירות המוניציפליות. בקונטקסט הזה נשים הנשואות בדפוס המתואר מוגדרות 'מחוץ לחמולה', 'בנות החמולה/ות האחרת/ות', 'זרות'<sup>3</sup> (Bauman, 1989, 1995; Bech, 1996; Granqvist, 1931, 1935; Schutz, 1964; Simmel, 1908). הפתרון שהסדר הפטריארכלי סיפק במקרה כזה הוא זיהוי והזדהות פוליטית של האישה עם בן-זוגה. פתרון זה אינו מתמודד עם כל הצדדים שבבעייתיות למעשה, ואינו מתייחס למורכבות התמונה, כפי שהיא מגולמת במושג הסוציולוגי 'זר' 'זרה' ובתופעה הסוציולוגית של זרות בכלל (שם).

העובדה השנייה שהתפיסה 'נורמטיבית' הרווחת באשר להצבעה של נשים מתעלמת ממנה היא, המפגש בין שני עקרונות סותרים של הצבעה ובחירות בכלל. העיקרון הדמוקרטי ולפיו בהקשר הישראלי הרחב הבחירות מוגדרות כדמוקרטיות וחשאיות; והעיקרון השני לפיו בסיס ההתארגנות וההצבעה בבחירות המוניציפליות בחברה הערבית הפלסטינית הוא שיוכי – חמולתי ו/או דתי – בעיקרו. המפגש בין שני עקרונות סותרים של בחירה מספק אפשרויות שליטה של האישה לפחות בקולה שלה. אולם למפגש בין עקרונות סותרים במערכת תוצאות אמביוולנטיות. מחד, כתוצאה מהמפגש המתואר ניסיונות שליטה ודיכוי מופעלים על נשים במיוחד במטרה לשלוט בנאמנותן הפוליטית; מאידך המפגש בין שני עקרונות הבחירות הסותרים עשוי גם לספק לנשים הזדמנויות להתנגד, לתמרן, לנהל משא ומתן, לשלוט בקולן ולנהל פוליטיקה של נאמנויות.

ממצאי המחקר הרלוונטיים לשתי הנקודות האלה מלמדים שלצד דפוס הצבעה 'הנורמטיבי' השכיח למעשה, נשים בכלל ו'זרות' בפרט מצביעות על-פי דפוסי הצבעה 'חורגים' חלופיים. נשים נוקטות דפוס מסוים תחת מכלול תנאים ונסיבות המתייחסים למעגלים הסוציו-פוליטיים השונים אליהם הן שייכות. בראשם יחסי הכוח החמולתיים בין שתי משפחותיהן אשר נקבעים עפ"י כוח אלקטוראלי, יוקרה חברתית והשפעה פוליטית של כל אחת מהן. לעתים המאפיינים האישיים של שני בני הזוג נמצאו כבעלי חשיבות בהכרעת דפוס ההשתתפות האלקטוראלית. חמישה דפוסי הצבעה אותרו במחקר:

1. הדפוס 'הנורמטיבי המלא', על-פיו האישה מצביעה לחמולת בעלה גם לראשות הרשות המקומית וגם לחברות במועצה.

2. דפוס 'החריגה המלאה', ולפיו האישה נותנת את שני קולותיה לחמולת אביה/מוצאה או לרשימה רעיונית, הן לחברות במועצה והן לראשות המועצה.
3. 'דפוס הפיצול' או 'החריגה החלקית' הוא מצב שבו האישה מפצלת את הצבעתה, כמתאפשר בחוק הבחירות. לרוב היא נותנת את קולה לראשות לחמולת מוצאה ולחברות במועצה היא מצביעה עבור חמולת בעלה. במקרים מסוימים היא מצביעה בעד רשימה ו/או מועמד על בסיס רעיוני.
4. ברפוס הרביעי האישה מצביעה לרשימה ו/או למועמד מחוץ לשתי משפחותיה, בין אם אלו חמולתיים ובין אם לאו, היינו, לרשימה שמשפחת מוצאה ו/או משפחת בעלה אינה/ן שותפה/ות בה או שאינה/ן המרכיב הדומיננטי בה, ולמועמד שאינו מקרב או מטעם אף אחת משתי משפחותיה אלה.
5. דפוס ההימנעות מהצבעה — הגם שבדפוס זה אין האישה יוצאת להצביע הלכה למעשה, הרי שבאמצעות ההימנעות מהצבעה היא שולטת בקולה מחד, ומאידך היא מצמצמת את הנזקים אליהם היא עלולה להיחשף מצד חלק מהיחידות המשפחתיות שלה והאנשים המשמעותיים בחייה, אילו נהגה אלקטוראלית באופן אחר.

ובכן, מבחינת אופן ההשתתפות הפוליטית הבסיסית, ההצבעה, מתברר שבניגוד לתפיסה הרווחת, לצד הדפוס 'הנורמטיבי' נשים מצביעות גם על-פי דפוסי הצבעה 'חורגים' ומגוונים. באמצעותם הן מתמרנות, מפעילות את דעתן או את נטיית לבן ומצליחות לשלוט לפחות בקולותיהן שלהן.

לעתים השתתפות הנשים במונחים של התנהגות אלקטוראלית אף חורגת מעבר לשליטתן בקולן שלהן לגיוס קולות נוספים לטובת הצד בו הן תומכות. נשים מגייסות קולות לרשימה עמה הן מזוהות, חמולתית או רעיונית, מקרב חברות, שכנים ומכרים אחרים. הן פועלות לקידום בחירתו של המועמד שבו הן תומכות לראשות הרשות המקומית. הן מפיצות את מה שהן טוענות כסגולותיו בקרב תומכים פוטנציאליים או כוחות קואליציוניים אחרים. הן מעלות על נס את מחויבותו לטובת הכלל והציבור ביישוב. נשים הנשואות נישואים אקסוגמיים בתוך אותו יישוב, 'זרות' מחמולות/משפחות מוצא אחרות ביישובן, ממלאות לעתים תפקידים פעילים חשובים של תיווך וגישור בין שתי המשפחות שלהן, חמולת/משפחת המוצא וחמולת/משפחת הבעל, במיוחד במקרים של מחלוקת (על התפקיד הדומה שממלאים גברים במצבים דומים בחברות אפריקאיות (ראה: Gluckman, 1963, 1971)). נשים מקיימות ומשתתפות בחוגי בית באופנים שונים: כיוזמות, כמארגנות, כמארחות או כדוברות עיקריות בחוגים אלה על נושאים פוליטיים מקומיים. בניגוד לטענה שבמערכת של התארגנות פוליטית שיוכית ביסודה אין מקום לחוגי בית, הנתונים מלמדים שגם רשימות ומועמדים חמולתיים, בדומה לאלה המפלגתיים והתנועתיים

ואחרים 'בני כלאים', נוקטים שיטה זו בבחירות, אם כי באופן דיפרנציאלי. מדובר בשני סוגים של קהל מוזמנים לחוגי בית: קהל הומוגני מבחינה מינית, נשים לחוד וגברים לחוד, או קהל מעורב. לנשים יש נגישות ותפקיד פעיל ונראה יותר כאשר מדובר בקהל רק של נשים. נשים לוקחות חלק בשיחות, בדיונים ובוויכוחים סביב כל מה שנחשב לפוליטי מקומי. הזדמנויות כאלה נמצאות בסבירות גבוהה בתקופת ההכנות לבחירות המוניציפליות, כאשר האקטואליה היא נושא השיחה הרווח בחוגים החברתיים השונים, החל בסלון הבית הפרטי, דרך התכנסויות חברתיות עם בני משפחה וחברים, וכלה בחוגי הבית המוזכרים לעיל ובשולי 'המטה'<sup>4</sup> של החמולה. הן לוקחות חלק פעיל בשיח הפוליטי המקומי ההגמוני ברמת היישוב האחד וברמה של האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בכלל. בה בעת, שיח פוליטי שונה ואף לעתים מאתגר מתנהל בארגוני נשים ונשמע בראיונות עם פעילות אינדיבידואליות, כפי שיובהר בהמשך.

נשים שמתקופה האינטראקציה בין גורמים שיוכיים לבין מאפייניהן האישיים נהנות ממעמד פריוויליגי בקבוצת השארות שלהן ו/או בקהילתן, הופכות לכתובת להתייעצות גם לגברים, השומעים לעצתן ולוקחים אותה בחשבון. נשים משמשות ערוצי מידע חיוניים בענייני הפוליטיקה המקומית בינן לבין עצמן, בין קולקטיבים שונים, בתוך הקולקטיב האחד ובין הפרטים השונים. תכני המידע שעוברים דרכן מהווים לעתים בסיס לקידום ענייני רשימה אחת, או עילה לשיבוש מהלכים של אחרת, או לנקיטת דרכי פעולה ותמרונים נוספים. הגם שערוצים אלה אינם הפורמליים המוכרים, הרי האפקטיביות שלהם אינה נופלת מזו של הפורמליים, ובמקרים מסוימים אף עולה עליה.

רעיוותיהם של המועמדים לראשות הרשות המקומית, ושל מועמדים לתפקידים שונים בשלטון המקומי בכלל, ממלאות חלק חשוב במיוחד והן אף שותפות שוות לבני זוגן בקידום הקשרים, בעריכת ביקורי נימוסים ויחסי גומלין עם אנשי המקום. קשרים חברתיים אלה ממלאים פונקציה של השקעה פוליטית ונמשכים חודשים ארוכים לפני הבחירות ואחריהן. אצל חלק מהמועמדים קידום הקשרים החברתיים נפרש על פני כל תקופת האקטיביזם הפוליטי בחייהם.

לכן, על סמך הגישה האלטרנטיבית אפשר לראות כי לנשים מעמד טוב יותר בפוליטיקה המקומית באוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל משחשבו על-פי הגישה המסורתית. לפי קני מידה וצורות השתתפות חלופיות נשים אלו לוקחות חלק חשוב בפוליטיקה הלוקאלית. הן אכן נמצאות 'מאחורי הקלעים', אבל בניגוד למובן הראשון של היעדר ונפקדות בו השתמשתי בהקשר של הגישה המסורתית. כאן הכוונה ב'אחורי הקלעים' היא למתחם שבו מתקיימת המשיכה בחוטים, ואשר נמצאים בו בסיסי הפוליטיקה 'האמיתיים'. זהו האזור שבו מתרחשים ההכנות והמהלכים, המרחב שבו מתכוננים לעלייה ל'קדמת הבמה' (גופמן, 1985), היינו למרחב

שבו מנוהלת הפוליטיקה לאמיתו של דבר, ושבו יש לנשים חשיבות והשפעה, אם כי בצנעה ובלא הצהרה. שם מתאפשרת מעורבות והשתתפות פעילה יותר של נשים.

## הסברים וניתוח

### 1. הסברים תרבותיים

ההסברים התרבותיים לסוגייה הנדונה אופייניים לגישה המחקרית המסורתית. ערכים, נורמות, דפוסי חשיבה והתנהגות, דת, מסורת ומנהגים, יחסים מיגדריים ומאפיינים פטריארכליים, כל אלה מדגישים את עליונות הגבר, מנהיגותו, מרותו על האישה, כולל בתחום הפוליטי. הם מועלים כהסברים לתמונה של היעדר ות־ייעוצי בהשתתפות הפוליטית של נשים, על אחת כמה וכמה בהקשר של הנשים הערביות הפלסטיניות בישראל. בהרבה מובנים ההסברים השמרניים המועלים בספרות המקצועית קשורים להיבט התרבותי האמור, נתמכים על־ידיו וחוזר חלילה. בה בעת גורמים תרבותיים ומבניים כרוכים זה בזה באופן אינהרנטי. במילים אחרות, מבנים חברתיים, מסגרות וגופים מובנים ומעוצבים עפ"י ההתוויה של התרבות. הם ניוונים זה מזה, מבססים ומשעתקים אחד את השני.

### 2. הסברים סטרוקטורליים

לצד ההסברים התרבותיים, שאיני מתיימרת להמעט בהשפעתם ושעוד אוסיף להעלותם בהמשך, להסברים הסטרוקטורליים קיימת, לדעתי, תרומה ניכרת להבנת התופעה בכלל ולמצאים האמורים בפרט. מלבד ההיבט הסטרוקטורלי הכללי האמור המשמש את ההסברים השמרניים (הפרדת הספרות הציבורית והפרטית, קונפליקט התפקידים ומיגדור המבנה החברתי) חשובה הקונטינגנטיות בעת הדיון בסוגייה של ייעוצי והשתתפות פוליטית של נשים כדי להאיר זוויות נוספות על המקרה הספציפי במוקד הדיון. על כן, אתמקד בהסברים סטרוקטורליים ספציפיים למקרה של נשים ופוליטיקה לוקאלית באוכלוסייה הערבית־הפלסטינית בישראל. מדובר על שתי רמות של גורמים סטרוקטורליים: רמת המאקרו של החברה הישראלית והרמה המבנית הפנימית של האוכלוסייה האמורה.

2.1 רמת המאקרו של החברה הישראלית – המשטר האתנו־לאומי בישראל הביא להדרת בני המיעוט הערבי ממוקדי הכוח ומרכזי קבלת ההחלטות בתחומי החיים הציבוריים ברמה הארצית (פלד, 1993; קמפ, 1997; Smootha, 1990; Rouhana, 1998) על רקע זה, המודעות שלהם לגבי יכולת השפעתם הנמוכה, ואף היעדר השפעתם בכלל, הביאה לזיהוי הפוליטיקה המוניציפלית כזירה שבה יש להם השפעה והשתתפות ישירה בקבלת ההחלטות (אל־חאג' ורוזנפלד, 1990), כמובן במסגרת האילוצים של השלטון המרכזי. על כן, התגוששות ניכרת נמצאת בניסיון לאחוז או לקחת חלק בשלטון המקומי. כתוצאה מכך, נשים יצאו הניזוקות

הראשונות והעיקריות. הן הודרו מהפוליטיקה הלוקאלית ולבטח הארצית. מצב זה סותר את התפיסה הרואה בשני המישורים של הפוליטיקה אנלוגיים לשתי הספרות, כאשר המישור הארצי נתפס כאנלוגי לספרה הציבורית והמקומי נתפס כאנלוגי לספרה הפרטית. על-פי אנלוגיה זו, לנשים אמורה להיות בפותנציה גישה טובה יותר לפוליטיקה המקומית, שהרי זו נגישה ופתוחה יותר בפניהן בגלל אופייה המקומי. אולם הדבר אינו ישים לגבי נשים בנות המיעוט הערבי-פלסטיני. אלה מודרות גם מהפוליטיקה המקומית, מפני שהיא הזירה הבלעדית המוגדרת כמרכז כוח נגיש עבור גברים בני אותו מיעוט.

2.2 ברמה הסטרוקטוראלית הפנימית של החברה הערבית הפלסטינית בישראל מדובר בחברה מבוזרת. היינו, חברה שהמרקם הסוציו-פוליטי שלה לא נותר שלם מאז שנת 1948. כתוצאה מגירושם ומעזיבתם, נעדרו מהחברה הזאת כל האליטות בכל התחומים: האליטה הרוחנית, האינטלקטואלית, הכלכלית והאליטה הפוליטית. המעמד הבינוני נעדר מהמבנה החברתי של החברה הערבית-פלסטינית שנותרה בגבולות מדינת ישראל ב-1948. לעובדה זו השלכות ניכרות על תחומי חיים רבים, ובין היתר על מעמד הנשים בכלל, מעמדן בספרה הציבורית בפרט ובפוליטיקה במיוחד. רק לאחרונה, עם צמיחתם של מאפייני מעמד סמי-בינוני, החלה הכניסה של נשים לפוליטיקה הפורמלית.

2.3 חלוקה פנימית לאורך קווים שיוכיים לאזורים, לעדות דתיות, לחמולות ולפלגי חמולות היא מרכיב סטרוקטוראלי פנימי של האוכלוסייה הערבית בישראל שאמנם אני מכחישה את יסודו התרבותי, אלא שיש להדגיש את השימוש שעשו בו שלטונות המדינה טרם קומה ואחריו (לוסטיק, 1985). הם המציאו-מחדש וחזקו את הזהויות והמסגרות הפרימורדיאליות השיוכיות עד שאלה הפכו לעיקריות, ואף לבלעדיות, להם יש לפרט שייכות ועמן הוא מזדהה. המצב הזה השליך עמוקות על התרבות הפוליטית ומכאן על הייצוג וההשתתפות הפוליטית של נשים בחברה המדוברת.

### 3. התרבות הפוליטית

1.1 התארגנות פוליטית שיוכית במישור המוניציפלי: אחד מסימניה של התרבות הפוליטית בחברה הנדונה הוא הבסיס השיוכי של ההתארגנות ברשימות המתחרות בבחירות המקומיות. שני הבסיסים השיוכיים העיקריים המוכרים בהקשר זה הם הבסיס העדתי-דתי והבסיס החמולתי. שניהם מבנים פטריארכליים (Joseph, 1996), השומרים על הירארכיה מיגדרית וגילאית בתוכם. הדומיננטיות והשליטה מזהות עם הגברים בדרך כלל, ולבטח בפוליטיקה הנתפסת כתחום גברי גרידא. הדבר מגדיר מראש את המנהיגות שעומדת בראש מבנים אלה כגברית וחוסם כתוצאה מכך את כניסתן של נשים לעמדות המנהיגות. השאלה הרטורית החוזרת ונשנית בפיהם של גברים כנשים: "נגמרו הגברים במשפחה/בחמולה?!", מציינת עמדה שמרחיקה אפשרות

מועמדותה של אישה לתפקידים פוליטיים במסגרת הזאת ואף דחייתה כלל וכלל.

1.2 חולשה ואיטיות של מיסוד התארגנות רשימות על בסיס רעיוני – מיעוט הרשימות הרעיוניות המתחרות, שבתוכן תפסו הרשימות המפלגתיות את המקום הנכבד; חולשתן אל מול אלה השייכות; איטיות מיסוד קיומן בנוף ובמפה הפוליטיים כמו גם חוסר העקביות של התפתחותן בהקשר המדובר, כל אלה הם עוד אשכול של גורמים חשובים המסבירים את מעמדן הפורמלי של הנשים בפוליטיקה הלוקאלית של המיעוט הערבי־הפלסטיני בישראל. בניגוד חלקי לטיעון שהרצוג (1999) מפתחת במגזר היהודי בהקשר הישראלי, אשר רואה במיסוד מפלגתי מכשול בפני כניסת נשים לפוליטיקה, במקרה הנוכחי דווקא היעדר מיסודן של רשימות מפלגתיות, כבעלות אידיאולוגיה וסדר יום חלופיים לאלה של הרשימות השייכות, פועל בכיוון ההפוך. במילים אחרות, אי־מיסוד הרשימות המפלגתיות המתחרות על השלטון המקומי הוא סיבה אופרטיבית לחוסר נגישותן וייצוגן של נשים, וזאת לאור האתגר בסדר היום ובאידיאולוגיה שרשימות אלה אמורות לאמץ, בייחוד במשטר חברתי־פוליטי מסורתי שמרני.

1.3 הפוליטיקה כ'משחק מלוכלך' – התפיסה של הפוליטיקה כ'משחק מלוכלך' סותרת את הטוהר, היושר, הכבוד ושאר המידות המיוחסות לנשים באופן סטריאוטיפי. תפיסת הפוליטיקה כ'משחק מלוכלך' הופכת אותה ללא־ראויה ולא־מתאימה לנשים לעסוק בה. תפיסה זאת קיימת בדיון על נשים באשר הן, ושבעתיים כאשר מדובר בנשים בתרבות הערבית, בה נשים מסמלות ומגלמות את מידות הטוהר והכבוד.

## תהליכי שינוי ותמורה מול מגמת השימור

ראוי לציין, שלא רק שקיימת דינמיקה בין הגורמים הסטרוקטורליים לבין הגורמים התרבותיים כמתואר, אלא שבמקרה לפנינו דינמיקה זאת פועלת בשני כיוונים סותרים אך משלימים. מצד אחד, המציאות של מיעוט לוחצת לשימור התרבות והזהות, כדרך התגוננות והתמודדות עם האיום עליהן בתנאי סכסוך לאומי. נשים הן חלק חשוב בתהליך השימור והקיבוע (Yuval-Davis, 1980, 1998; Afshar, 1993). הן מהוות גורם שימור פעיל כאשר עליהן מוטלת מלאכת השימור, אך הן גם מושא לאותו שימור. כך, הנשים הופכות לשותפות בשימור מרכיבים תרבותיים המקבעים את נחיתותן. מצד שני, ובה בעת, הדינמיקה הזאת יוצרת תהליכים סותרים, תהליכי שינוי ותמורה (Moghadam, 1993; Peteet, 1991).

אל מול המציאות המתוארת, כיצד בכל זאת ניתן להסביר את הפנים האחרות של אותם ממצאים, את תחילתו של שינוי, המתבטא באומץ ובנכונות של נשים להתמודד בזירה הפוליטית, הן בפריימריז לראשות הרשימות, הן לחברות והן כמועמדות ברשימות שונות לחברות ברשויות המקומיות, וכן את כניסת קומץ מהן לחברות נבחרות ברשויות אלה?

כניסתן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל לפוליטיקה המקומית, אם כי כאמור במספר קטן, היא פועל יוצא של גורמים שונים, שהעיקריים ביניהם הם:

1. תהליכי שינוי ותמורה שהתבטאו בעליית ההון האנושי<sup>5</sup> של הנשים: השכלה, עבודה, ניסיון בעשייה הציבורית ועוד כישורים הנרכשים בצדם בדרך כלל. כרונולוגית, נשים הקדימו להיכנס לתחומי ההשכלה ולשוק העבודה והתעסוקה לפני כניסתן לתחום הפוליטי. נשים שעושות את המהלך של הגשת מועמדותן נהנות מהון אנושי מעל לממוצע, לפחות באחד ממרכיביו, מאישיות עצמאית יחסית, ונחשבות לבעלות כוח אלקטורלי פוטנציאלי. עלייה זאת הביאה להכרה של חוגים מסוימים כולל משפחתיים במשאבים של נשים אלו. דיווחה של מרואיינת מסכנין, על אף הייחודיות שבו, ממחיש במה הדברים אמורים. מתוך מודעות להון האנושי ולכוח האלקטורלי הפוטנציאלי שלה כפעילה בקרב נשים, החמולה של בעלה פנתה אליה בדרישה לרשום אותה כמועמדת שנייה ברשימה. האישה לא נענתה לדרישה ששמה יופיע באופן פורמלי ברשימה, אולם היא העידה כי הייתה הדמות המרכזית שניהלה וניתבה למעשה את מערכת הבחירות של חמולת בעלה על כל פרטיה, עד להכרעה לאיזה קואליציה יחברו ומכאן מי יהיה ראש הרשות הנבחר בעיר מגוריהם. אפשר לראות בדרישה של המשפחה מאישה להיות במעמד של מועמדת מטעמה, דרך לתעל ולנכס את ההון האנושי שלה לטובת המשפחה/החמולה, ומנגנון שליטה ופיקוח חברתי חדש על נשים מהטיפוס המתואר, מה שמעלה פן או היבט נוסף של מורכבות התמונה. המודעות להיבט הזה מעלה שאלה חשובה והיא: באיזה מידה וכיצד כניסת נשים לפוליטיקה במתכונתה הנוכחית משעתקת דפוסי פטריארכליים קיימים או שמא היא מנגנון שינוי מבפנים? למרות חשיבותה וזיקתה לנושא הספציפי של החיבור הנוכחי, שאלה זאת חורגת ממטרתו המוגדרת, ומצריכה, בין היתר, מעקב אחרי פועלן ותפקודן של הנשים הנבחרות.

2. המשבר והמצוקה שבהם נתונים מוסדות פוליטיים מסורתיים הפועלים בשטח וההכרח המתבקש לארגנם-מחדש, כולל בעניין עמדותיהם כלפי נשים. הצבת נשים כמועמדות ברשימות פוליטיות בבחירות המוניציפליות היא אחת הדרכים להתמודדות חלוצית עם משבר זה; אפשר לראות בזה צעד לקראת 'שינוי מתחייב'. הכנסת מועמדת אישה ברשימה חמולתית הוא ניסיון המצהיר על נכונות לשינוי זה. בבחירות 2003 נבחרו שתי נשים בהסדרי רוטציה בין כוחות חמולתיים שונים. יש הרואים בכך רק מהלך קוסמטי לייפוי הרשימה, שינוי רק למראית עין, המבטא הליכה בעקבות הרשימות הרעיוניות המאתגרות את הבסיס השיוכי-חמולתי. כך או כך, התמודדות של המסגרות הפוליטיות המסורתיות עם המשבר והמצוקה שלהן בשלב היסטורי זה, מחייבת התייחסות רצינית ומתקנת להיבט הייצוגי מגדרי ברשימותיהן בבחירות המקומיות, כולל בשלב ההיערכות לבחירות, היינו ב'פריימריז'. נושאים שמותירים את השאלה מהפסקה הקודמת עומדת בעינה.



3. מחויבות הרשימות הרעיוניות, המפלגתיות והתנועתיות – פתיחת האפשרות הפורמלית בפני נשים להתמודד בפריימריז על פוזיציות שונות ולהיות מועמדות ברשימות המפלגתיות והתנועתיות לחברות וזכיית בודדות מהן, היא ביטוי למחויבות הרשימות האלה שמתיימרות לקרוא תיגר על הבסיס השיוכי, בין השאר בנושא השוויון בין המינים ובקידומו. אלא, שנשים עדיין מוצבות לרוב במקומות לא־ריאליים. אמנם אין זה מספק שרק ארבע נשים מבין המועמדות מטעם אותן רשימות רעיוניות, מפלגתיות ותנועתיות, זכו להיבחר כחברות מועצות, אך אפשר להתייחס לתוצאה זו כהתחלתו של שינוי. ביקורת וחוסר סיפוק מהתוצאה באשר לייצוג הנשים בפוליטיקה המקומית נשמעו מאישים מבפנים (ראו תגובתו של ח"כ ברכה בעיתון אל־צנארה, 31.10.03) ומהווים עוד אינדיקטור לכיווני השינוי הצפוי בעתיד.

1. התפקיד שעמותות וארגונים אזרחיים ממלאים – בצד תפקידן של הרשימות הפוליטיות המעורבות ישירות בסוגיה של ייצוג נשים בפוליטיקה הלוקאלית, התפקיד שלוקחים על עצמם עמותות וארגונים אזרחיים, ובעיקר הפמיניסטיים מביניהם, ראוי להתייחסות.

1.1. הביקורת והלחץ לשינוי שעמותות וארגונים אזרחיים מגלים כלפי המסגרות והרשימות הפוליטיות השונות מביאים להשפעה חיובית בנרדון. לדוגמה, ערב הבחירות המוניציפליות, הפיץ "כיאן", ארגון נשים פמיניסטי, כרוז ובו ביקר את המצב הקיים, דרש מהרשימות המתמודדות, ובמיוחד המפלגתיות, שינויים בנוגע לייצוג נשים וקרא לאמץ סדר יום המקדם את ייצוג הנשים בספרה הציבורית בכלל (אל־אתחאד, 24.9.03). הכרוז פנה אל הנשים בקריאה: "אל תתני את קולך למי שרוצה את שוליותך" (שם). קולותיהם הביקורתיים הדומים של אנשי ציבור ואנשים פרטיים, כולל גברים, מתווספים גם הם למגמה זאת. מאמרי בקורת מנקודות מבט מגוונות וכאלה המתמקדים בהיבט של ייצוג הנשים בפוליטיקה המקומית התפרסמו בעיתונים הערביים במהלך התקופה שקדמה ליום הבחירות (דיאב, פצל אל־מקאל, 5.9.03; יחיאי־זונס, פצל אל־מקאל, 12.9.03; יוסף, אל־אתחאד, 9.10.03; מנצור, פצל אל־מקאל, 7.11.03; נצאר, אל־אתחאד, 13.7.03; עבד אל־פתאח, פצל אל־מקאל, 8.8.03; עודה, אל־אהאלי, 8.9.03; עיסאווי, פנורמה, 19.9.03). כתוצאה מכל אלה, נושא ייצוג הנשים בפוליטיקה המקומית והתייחסותן של הרשימות הפוליטיות והחברה בכלל לנושא זה עלו בחזקה יחסית בשיח הציבורי מעל דפי העיתונות הכתובה, בהתבטאויות של אישים באמצעי התקשורת האחרים, בדיונים בפורומים הפוליטיים הפורמליים וברחוב. כל אלה הם עדות להתהוותו של שיח שונה מהשיח ההגמוני, שלא פעם אף מאתגר, ושנשים לוקחות בו חלק. נוכח זאת, אין ביכולתם של הכוחות הפוליטיים הפועלים בשטח להתעלם משיח זה ולהישאר אדישים לו. כוחות פוליטיים בעלי מאפיינים שונים נענים לקריאות ולקולות של ארגונים ואישים מהסוג המתואר באופן דיפרנציאלי או לוקחים אותם בחשבון ואי לכך הממצאים שעמדנו עליהם בחיבור זה.

1.2. קורסים ומסגרות העצמה – סוג פעולה נוסף של ארגונים, עמותות וגופים אזרחיים מעין אלו המוזכרים למעלה הוא לארגן ולספק עבור נשים קורסים ומסגרות רלוונטיים מיוחדים לצורך קידום ייצוגן והשתתפותן הפוליטית. מטרת המסגרות דוגמת ימי העיון (אל-אהאלי, 8,9.03; אל-צנארה, 12.9, 29.8.03; פנודמה, 12.9.03) והקורסים האלה, היא העצמת הנשים, קרי העלאת המודעות שלהן, זיהוי והכרת הכוחות הפנימיים בתוכן, פיתוח כישוריהן המנהיגותיים הפוטנציאליים והכנתן לתפקידים שונים, כולל בתחום הציבורי-פוליטי. מתוך עשרים וחמש נשים, שעברו קורס משותף כזה, שנמשך חצי שנה ביוזמת עמותת "סיכוי", שלוש נשים ניסו להיכנס למנהיגות הפוליטית המקומית סמוך לסיום הקורס (אל-צנארה, 4.7.03). אישה אחת הביעה את כוונתה להיכנס למשחק הפוליטי ביישובה, אך נסוגה בשלבים מוקדמים עקב הביקורת ותגובות אנשי היישוב הלא-אוהדות לרעיון. שתיים מתוך השלוש היו מועמדות לחברות במועצות של יישוביהן. האחת נבחרה למקום השני בפריימריז מטעם רשימת בל"ד בטמרה, אך לא נכנסה למועצה, ואילו השנייה זכתה להיכנס באמצעות הסדר רוטציה ברשימה חמולתית קואליציונית בטירה. ברמה האישית בשלושת המקרים, בשניים האחרונים בפרט, אפשר לראות בכך הישג, בהתחשב בסמיכות התמודדותן בפוליטיקה להתנסותן בקורס. בבואנו להעריך קורסים ומסגרות כאלה במבחן התוצאה הנ"ל אפשר לטעון שהקורס מילא חלק מהוואקום ושימש קרש קפיצה לנשים. יתר על כן, קיימת אפשרות שמשתתפות אחרות בקורסים דומים תשתמשנה בכלים הנרכשים ובכישורים המנהיגותיים הפוטנציאליים המתחילים להתגלות ולהתפתח אצלן גם לפיתוח מנהיגות בתחומים ובמקומות אחרים בחיים, לאו דווקא פוליטיים פורמליים. על כן אפשר לטעון שקורסים כמו זה ממלאים תפקיד חשוב בגילוי מנהיגות פוטנציאליות, ובהעלאת הביטחון והמוטיבציה של הנשים להיכנס לאתרים חברתיים-פוליטיים שעד כה היו סגורים בפניהן, כמו הפוליטיקה הלוקאלית הפורמלית.

1.3. פרסומי תעמולה – ארגונים ועמותות פמיניסטיים, יהודיים בעיקר, בשיתוף עם הרשות לקידום מעמד האישה במשרד ראש הממשלה, הפיצו בעיתונים הערבים (אל-צנארה, 1.8.03) כרוז תעמולה המכריז מפורשות ש"הבחירות לרשויות המקומיות אינן לגברים בלבד". הכרוז כלל מספר דרישות שנשים הציבו בהקשר זה: "יותר נשים לבחירות המוניציפליות, יותר נשים במקומות ריאליים, יותר נשים לראשות הרשות המקומית" (שם).

## סיכום ומסקנות

במאמר זה ניסיתי לעמוד על מעמדן של נשים בפוליטיקה הלוקאלית בקרב האוכלוסייה הערבית-הפלסטינית בישראל. מעמד בהקשר זה מתבטא בייצוג, בהיעדר, בתתייצוג ובאופני ההשתתפות בפוליטיקה. טענתי, שמעמדן של נשים בפוליטיקה הלוקאלית באוכלוסייה האמורה

מושפע משני גורמים עיקריים: מגדר ושייכות למיעוט במדינה אתנו־לאומית, ושהאינטראקציה בין שני הגורמים הופכת השפעה זו למורכבת וייחודית ואף לפרדוקסאלית. מעמדן הובהר באמצעות הצגת שתי גישות שונות, קלאסית/מסורתית ואלטרנטיבית ביקורתית. מתוך הגישה המסורתית לבדיקת מעמד הנשים בפוליטיקה מצטיירת תמונה עגומה, ולפיה נשים ערביות־פלסטיניות נמצאות 'מאחורי הקלעים' במובן של היעדר ותת־ייצוג שערורייתי בפוליטיקה המקומית. אף אישה לא הייתה מועמדת לראש רשות מקומית או לראשות רשימה שהתמודדה בבחירות. פורמלית אמנם נפתחה בפניהן הזדמנות להתחרות בפריימריז על מועמדות לרשימות מפלגתיות ותנועתיות, ואכן היו כמה הצלחות של נשים שנכללו ברשימות המועמדים, אולם רק בודדות מהן נבחרו בפועל לחברות במועצות המקומיות ובעיריות. הדברים נכונים שבעתיים ברשימות השייכות־מסורתיות בעלות האופי הפטריארכלי. אלה מהן שהנהיגו בחירות מקדימות הדירו את הנשים, הן כמועמדות והן כבוחרות. אותרו רק שני מקרים שבהם נכנסו נשים למועצות המקומיות מטעם רשימות חמולתיות, וגם כאן באופן חלקי וכתוצאה להסדרי רוטציה. הגישה האלטרנטיבית־פמיניסטית התחקתה אחרי דרכי השתתפות חלופיות והציגה תפיסה המתארת תמונה מרגיעה קצת יותר, ולפיה נשים פועלות 'מאחורי הקלעים' במתחם שבו מתנהלת ונעשית הפוליטיקה באמת. שם הן ממלאות תפקידים ומשתתפות באופן פעיל יותר. שתי התפיסות משלימות את התמונה הכוללת אודות הסוגיה במוקד הדיון, מה שמבטא את מורכבות התמונה.

בניסיון להסביר את הממצאים העליתי הסברים נפוצים בספרות המקצועית בראשם הגורמים התרבותיים, ואחרים ספציפיים למקרה שבו מתמקד המאמר. בין האחרונים גורמים סטרוקטורליים – ברמת המאקרו של החברה הישראלית, ברמת הקהילה הפנימית וברמת הרשימות הפוליטיות המתמודדות במערך זה, כמו גם גורמים תרבותיים וגורמים ברמת המיקרו. כן עמדתי על הדינמיקה בין הגורמים הסטרוקטורליים והתרבותיים והשלכותיה המורכבות, שעיקרן שני תהליכים בו זמניים של שימור ושינוי שבמוקדם עומדות נשים.

אמנם התוצאות של הבחירות המוניציפליות האחרונות משקפות את תת־ייצוגן והשתתפותן הפורמלית המזערית של נשים ערביות־פלסטיניות אזרחיות ישראל בפוליטיקה הלוקאלית, אולם הן מסמנות ראשיתם של מודעות ושיח ציבוריים על מעמדן, ייצוגן והשתתפותן הפוליטיים, שרק ילכו ויגברו. כוחות מסורתיים שמרניים הפועלים בשטח, דוגמת החמולה, יידרשו להתמודד עם סוגיית ייצוג הנשים שעלתה כחזקה בשיח הציבורי סביב הבחירות המקומיות. כוחות מפלגתיים ותנועתיים הנתפסים כדמוקרטיים יידרשו להוציא את התפיסה האידיאולוגית החברתית מיגדרית שלהם מהכוח אל הפועל וביתר שאת. יחד עם זאת נשים תידרשנה לקחת את חלקן יותר ברצינות גם כשותפות לשיחים השונים בזירה, זה ההגמוני וזה המתפתח, וגם לאופציות ששיחים אלה פותחים בפניהן. רק אז מגמת השינוי הזעיר המשתקפת מהנתונים

הפורמליים ומהממצאים הכלליים תלך ותגבר והיא תוביל חלק מהנשים מ'אחורי הקלעים', בשני המובנים שהופיעו במאמר, אל קדמת הבמה.

## רשימת מקורות

### מקורות בעברית

- אבו בקר, ח'אולה, 1998. בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, בית-ברל.
- אוסצקי-לזר, שרה וגאנס, אסעד, 1994. הבחירות לרשויות המקומיות הערביות, נובמבר 93 – תוצאות וניתוח, המכון לחקר השלום, גבעת-חביבה.
- אל-חאג', מאג'ד ורוזנפלד, הנרי, 1990. השלטון המקומי הערבי בישראל, המכון ללימודים ערביים, גבעת-חביבה.
- אל-חאג', מאג'ד, 1980. "החמולה הערבית בישראל", מגוון.
- אייל גיל (1991). "בין מזרח ומערב: השיח המזרחני בישראל", הוגש כעבודת גמר לקראת התואר "מוסמך אוניברסיטה", אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה למדעי החברה, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, תל אביב.
- אמארה, מחמד, 1998. "החמולה בפוליטיקה הערבית: הסתגלות לדפוסים משתנים", בתוך: רכס, אלי (עורך), הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, אוניברסיטת תל-אביב, מרכז דיין, עמ' 98-91.
- גאנס, אסעד, 1995. "המנהיגות המוניציפלית אצל הערבים בישראל – המשכיות ושינוי" בתוך: יעקב מ' לנדאו, אסעד גאנס ואלוף הראבן (עורכים), הערבים אזרחי ישראל לקראת המאה העשרים ואחת, המזרח החדש, כרך ל"ז (תשנ"ה), מאגנס, ירושלים, ע' 168-151.
- גאנס, אסעד ואוסצקי-לזר, שרה, 1999. ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15, המכון לחקר השלום בגבעת חביבה, אוקטובר 1999.
- גופמן, ארווין, 1985. "הצגת העצמי בחיי יום-יום", בתוך: רוט-הלר דניאלה ונוה ניסן (עורכים), היחיד והסדר החברתי: מקראה בסוציולוגיה לבתי-ספר תיכוניים, הוצאת עם עובד, עמ' 28-36.
- הרצוג, חנה, 1994. נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- הרצוג, חנה, 1999. "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים", בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות): מין, מגדר, פוליטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, ע' 307-355.

חסן מנאר, 1999. "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה" בתוך יזרעאלי ואחרות: מין מגדר פוליטיקה. תל־אביב: קו אדום, הקיבוץ המאוחד, עמ' 267-305.

יחיאי־ונס, תגריד, 2001. "זרות בכיתן: דפוסי הצבעה של נשים ביישוב ערבי־פלסטיני בישראל", עבודת מ"א, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב.

ישי, יעל, 1998. "נשים ערביות ופוליטיקה: זהות מינית או זהות לאומית?" בתוך: רכס, אלי (עורך), הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, אוניברסיטת תל־אביב, מרכז דיין, ע' 99-108.

לוסטיק איאן, 1985. ערבים במדינה יהודית, מפרש, חיפה.

לנדאו, יעקב, 1981. "ניכור ומתחים בהתנהגות הפוליטית", בתוך: ליש, אהרן (עורך), הערבים בישראל: רציפות ותמורה, מאגנס, ירושלים, עמ' 197-212.

פלד יואב (1993). "זרים באוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה ובקורת, מס' 3, עמ' 21-35.

קמפ אדריאנה, 1997. "מדברים גבולות": הבנייתה של טריטוריה פוליטית בישראל 1949-1957, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב.

רוזנפלד, הנרי, 1981. "שינוי, מחסומים לשינוי וניגודים במשפחה הכפרית", בתוך: ליש, אהרן (עורך), הערבים בישראל: רציפות ותמורה, מאגנס, ירושלים, ע' 76-103.

רכס אלי, 1981. "המשכילים", בתוך: ליש, אהרן (עורך), הערבים בישראל: רציפות ותמורה, מאגנס, ירושלים, עמ' 180-196.

רכס אלי, 1986. "הכפר הערבי בישראל: מוקד פוליטי מתחדש", בתוך: קליין, מיכה (עורך), אופקים בגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, מס' 17-18, עמ' 145-160.

שטנדל, אורי, 1992. ערביי ישראל – בין פטיש לסדן, אקדמון, ירושלים

### מקורות בערבית

עיתונים:  
 אל־אהאלי  
 אל־אתחאד  
 א־צנארה  
 כל אל־ערב  
 פנורמה  
 פצל אל־מקאל

- یحیی-یونس، تغريد، ۲۰۰۳. "الجنوسة والسياسة المحلية: الإنتخابات التمهيدية في الحمائل"، فصل المقال، ۱۲، ۹، ۰۳، ص ۲۰-۲۱.
- یحיא-یونس، تگرید، 2003. "مגדר ופוליטיקה לוקלית: פריימריז בחמולות", *פצל אל-מקאל*, 12.9.03, עמ' 21-20.
- سعيد نادر عزت، 1۹۹۷. "التحديات المفاهيمية والمنهجية في دراسة الرأي العام الفلسطيني"، في: دراسات تحليلية للتوجهات السياسية والاجتماعية في فلسطين، سعيد نادر وربما حمامة (معدان)، مركز البحوث الفلسطينية، نابلس، ص ۲۰-۳۲.
- סעיד נאדר עזת, 1997, "האתגרים התפיסתיים והמתודולוגיים בחקר דעת הכלל הפלסטינית", בתוך: עיונים ניתוחיים לגישות הפוליטיות והחברתיות בפלסטין, סעיד נאדר ורימא חמאמה (עורכים), מרכז המחקרים הפלסטינים, שכם, עמ' 32-20.
- سعيد نادر عزت، ۱۹۹۷. "الحقوق السياسية والاجتماعية والاقتصادية للنساء في الوعي الفلسطيني" في: دراسات تحليلية للتوجهات السياسية والاجتماعية في فلسطين، سعيد نادر وربما حمامة (معدان). مركز البحوث الفلسطينية، نابلس، ص ۲۰-۳۲.
- סעיד נאדר עזת, 1997, "הזכויות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות של הנשים בתודעה הפלסטינית" בתוך: עיונים ניתוחיים לגישות הפוליטיות והחברתיות בפלסטין, סעיד נאדר ורימא חמאמה (עורכים), מרכז המחקרים הפלסטינים, שכם, עמ' 200-165.
- سعيد نادر عزت، ۱۹۹۹. النساء الفلسطينيات والانتخابات. مواطن – المؤسسة الفلسطينية لدراسة الديمقراطية، رام-الله.
- סעיד נאדר עזת, 1999. הנשים הפלסטיניות והבחירות, מואטן – המוסד הפלסטיני לחקר הדמוקרטיה, ראמאללה.

### מקורות באנגלית

- Afshar, Haleh, 1993. "Development Studies and Women in the Middle East : The Dilemmas of Research and Development", in: Afshar, Haleh (ed.), 1994, *Women in the Middle East: Perceptions, Realities and Struggles for Liberation*, Anthony Rowe Ltd., Chippenham, Wiltshire, Great Britain, pp. 3-17.
- Al-Haj, Majed, 1987. *Social Change and Family Process*, Westview Press, Boulder & London, pp. 103-127.
- Arat, Yesim, 1989. *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey*, London and Toronto, Associated University Presses.
- Bauman, Zygmunt, 1989. "Strangers: The Social Construction of Universality and Particularity", *New German Critique* (Fall 1989), Number 45, pp. 7-42.
- Bauman, Zygmunt, 1995. *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*, Oxford, UK and Cambridge, USA: Blackwell, 1995, pp. 1-9, 105-125, 127-138.

- Beck, Ulrich, 1996. "How Neighbors Become Jew: The Political Construction of the Stranger in an Age of Reflexive Modernity", *Constellations: An International Journal of Critical & Democratic Theory*, Vol. 2 Issue 3, pp.378- 397.
- Bourque Susan and Grossholtz Jean, 1982. "Politics an unnatural Practice: Political Science Looks at Female Participation", in: Siltanen Janet and Stanworth Michelle (eds.), *Women and The Public Spher*, Hutchinson, London.
- Bystydzienski, Jill M., (ed.),1992. *Women Transforming Politics: Worldwide Strategies For Empowerment*, Indiana University Press.
- Collier, Jane F., 1974. "Women in Politics" in: Rosaldo, Michelle Z. & Louise Lamphere (eds.), *Women, Culture, and Society*, Stanford University press, pp. 89-96.
- Dickie-Clark, H.F., 1966. "The Marginal Situation: A Contribution to Marginality Theory", *Social Forces*, vol. 44, issue 3 (March 1966), pp. 363-370.
- Gluckman, Max, 1960. *Custom and Conflict in Africa*, Oxford: Basil Blackwell, 1960, pp. 1-26, 54-80.
- Gluckman, Max, 1963. *Order and Rebellion in Tribal Africa*, New York: The Free Press of Glencoe, pp. 171-176.
- Gluckman, Max, 1971. "New Dimensions of Change, Conflict and Settlement", *International Social Science Journal*, 23:4 (1971), pp. 548-563.
- Gole, Nilufer, 1997. "The Gendered Nature of the Public Sphere", *Public Culture*, 10:1, pp. 61-81.
- Graham-Brown, Sarah, 1996. "Women and Politics in the Middle East" in: Sabbagh, Suha (ed.), 1996. *Arab Women: Between Defiance and Restraint*, Olive Branch Press, N.Y., pp. 3-8.
- Granqvist, Hilma, 1931. *Marriage Conditions in a Palestinian Village*, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Herzog, Hanna, 1998. "Double Marginality: 'Oriental' and Arab Women in Local Politics" in: O. Yiftachel and A. Meir (eds.), *Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel*, Boulder, Colorado: Westview Press, pp. 287-307.
- Herzog, Hanna, 1999. "A space of Their Own: Social-Civil Discourses among Palestinian-Israeli Women in Peace Organizations", *Social Politics*, vol. 6 n.3, pp. 344-369.
- Joseph, Suad, 1996. "Gender and Family in the Arab World", Sabbagh, Suha (ed.), *Arab Women: Between Defiance and Restraint*, Olive Branch Press, N.Y., pp. 194-202.
- Kandiyoti, Deniz , 1991. "Islam and Patriarchy: A Comparative Perspective", in Kenddie, Nikki. & Baron, Beth. (eds.), *Women on Middle Eastern History*. New Haven : Yale University Press, pp. 23-42.
- Lewin- Epstein, N. & Semyonov, M., 1992. "Modernization and Subordination: Arab Women in the Israeli Labor-Force", *European Sociological Review*, 8 (1), pp. 39 –51.

- Moghadam, Valentine, 1993. *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, Lynne Rienner Publishers, Boulder & London, pp. 99-133, 250-256.
- Moghadam, Valentine (ed.), 1994a. *Gender and National Identity: Women and Politics in Muslim Society*, London, Kanachi: Zed Books Ltd. And Oxford University Press.
- Nakhleh, Khalil. 1975. "The Direction at Local Level Conflict in Arab Villages in Israel", *American Ethnologist*, Vol. 2 Issue 3 pp. 497-516.
- Pateman, Carole, 1989. *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Policy Press, Great Britain, Ch. 6.
- Peteet, Julie, 1991. *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement*, N.Y., Columbia University Press.
- Peterson, John. Everett., 1989. "The Political Status of Women in the Arab Gulf States", *Middle East Journal*, vol. 43, no. 1 (Winter 1989), pp. 34-50.
- Rouhana Nadim and As'ad Ghanem, 1998. "The Crisis of Minorities in Ethnic States: The Case of Palestinian Citizens in Israel": *International Journal of Middle East Study* 30, p. 321-346.
- Schutz, Alfred. 1944. "The Stranger: An Essay in Social Psychology." Pp. 91-105 in Arvid Brodersen (ed) *Collected Papers II: Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Sharabi, Hisham, 1988. *Neo patriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society*, New York.
- Shills, Edward A., 1975. *Center And Periphery*, University of Chicago Press.
- Shokeid Moshe, 1980. Political Parties and the Arab Electorate in an Israeli City, in: Marx E. (ed.), *A composite Portrait of Israel*, London: Academic Press.
- Smootha, Sammy, 1990. "Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel, *Ethnic and Racial Studies* ,13, pp.389-413.
- Simmel, George, 1908. "The Stranger" ("Der Fremde"): *Soziologie*, Munchen and Leipzig: Duncker and Humbolt, (1908) pp. 685-691. Translated from the German by Donald N. Levine. In *Georg Simmel: On Individuality and Social Forms*, edited by Donald N. Levine. Chicago: University of Chicago Press, 1971.
- Stucker J. John, 1977. "Women as Voters: Their Maturation as Political Persons in American Society", in: Marianne Gighnes and Others (eds.), 1977. *Aportrait of Marginality: The political Behavior of The American Women*, David Mcky Company, Inc. U.S.A.
- Weitzman, I. j., Eifler, D., Hokada, E. Ross, k., 1972 "Sex-Role Socialization in Picture Books for Preschool Children". *American Journal of Sociology*, 77: 6, pp. 1125-1150.
- Yuval-Davis, Nira, 1980. "The Bearers of the Collective: Women and Religious Legislation in Israel", *Feminist Review*, 4, pp. 15-27.
- Yuval-Davis, Nira, 1998. "Gender and Nation", in: Rich Wilford & Robert Miller (eds.),



1998. *Women Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition*, Routledge, London and N.Y., pp. 23-35.

## הערות

1. בנוסף על הנשים, מרבית הגברים בכווית אינם זכאים להצביע. רק 10% מכלל הציבור בכווית הנם בעלי זכות בחירה, שכן כמו נשים, גם גברים "שהשיגו אזרחות לאחרונה ואנשי כוחות הביטחון והכוחות הצבאיים מורחקים מההצבעה" (אל־צנארה, 11.7.03).
2. בשני העשורים האחרונים חוקרים משתמשים בעקבות שראבי במושג אחר והוא 'ניאור־פטריארכיה' (Sharabi, 1988). להבדיל מהמודל הקלאסי של פטריארכיה המתאים לחברות אגרריות, המושג ניאור־פטריארכיה מתאר מודל אחר המתאים לחברה תעשייתית־קפיטליסטית, שמנגנוני הכוח בה עדיין פועלים לטובת הגבר.
3. אפשר לזהות ארבע קטגוריות של נשים 'זרות': נשים מאותו היישוב אך נשואות לגברים מחמולה אחרת מזו שבה נולדו; נשים מיישובים ערביים אחרים (אך לא מאותה חמולה); נשים ערביות מדת אחרת; נשים לא־ערביות — 'אג'נפיאת'.
4. 'الحيوان' — 'א־דיואן' הוא הגרסה המקורית של המטה בתרבות הערבית בכלל.
5. שאלת ההון האנושי אינה רלוונטית באותה מידה כאשר מדובר בגברים המביעים רצון ומגלים יוזמה להיכנס לפוליטיקה בחברה זאת. בוודאי לא כאשר מדובר באלה הנמנים על 'הפוליטיקאים המסורתיים' אך גם כאשר מדובר על 'הנהגה חדשה' ברמה המקומית. נשים, לעומת זאת, מצופות ונדרשות להיות בעלות הון אנושי גבוה יותר כ'תנאי מקדים' לכניסתן לפוליטיקה. על כך ראו ריאיונות עם פעילות ומנהיגות פוליטיות במישורים השונים אצל אבו־בקר, 1998.

## שיתוף הציבור הערבי בתכנון סביבת חייו - מתי כבר?

### רונית דוידוביץ־מרטון

שיתוף הציבור הערבי בתכנון סביבת חייו קשור קשר הדוק בבחירות המוניציפליות ובתוצאותיהן. אי־אפשר להפריד מקצועיות מפוליטיקה.

דיון זה ניתן לקיים מכמה נקודות מוצא: אחת מהן היא עניין המדרים. אחד המדרים לעצמאות כלכלית של רשות מקומית הוא שיעור התקציב הציבורי מול שיעור התקציב הפרטי המושקע בשוק המקומי: כמה כסף ממשלתי וציבורי מושקע במקום וכמה כסף פרטי־יזמי? כשעושים בדיקה כזאת, מבינים עד כמה הרשויות אינן עצמאיות. גם אם הממשלה תרצה להיטיב עם הרשות ותזרים לה כספים בהיקף משמעותי, כל עוד המגזר הפרטי אינו משתתף במשחק, הרשות נותרת תלויה ולא־עצמאית. הממשלה ברצותה תיתן וברצותה לא תיתן, ואילו עצמאות כלכלית היא פועל יוצא לא רק של קבלה, אלא של ייצור, פיתוח והשקעה.

יש פער מאוד בולט בין הרשויות המקומיות הערביות לבין אלה היהודיות בכל הנוגע לאטרקטיביות לשוק הפרטי. כוונתי לאטרקטיביות לשוק הפרטי הלבן ולא האפור, כי יש כלכלה לא־לבנה, לא רק ברשויות הערביות אלא בכל המדינה. הכוונה היא אפוא לפעילות עסקית פורמלית וסמי־פורמלית – גם בתעסוקה, גם בהשקעות. וכאן יש להזכיר מדד מעניין מאוד של הבחנה נוספת שאומרת: כן, יש צורך בהשקעה ציבורית ברשויות כדי לגשר על הפערים. מדובר באתגר כפול ומכופל של משיכת הון פרטי לתוך המשחק הזה. זהו אחד המדרים הבולטים, החדשים והמעניינים המדובר היום, הנוגע להבחנה בין פריפריאליות לבין מרכז, ואינו קשור בהכרח למרחק פיזי ולמיקום גאוגרפי.

נושא נוסף הוא הקהילתיות. תופעה מאוד בולטת בקהילה הערבית ברשויות המקומיות היא הנטייה לראות בשלטון המוניציפלי מקפצה לפוליטיקה הארצית. יש לכך משמעות כפולה. ראש הרשות הרואה בשירות המוניציפלי שלו שירות זמני מתייחס כך לשירות הזה. עיניו נטועות בחוץ ולא בפנים, ונתקלנו בראשי רשויות רבים שמה שהעסיק אותם זה ירושלים ולא הרשות המקומית שלהם. משמעות נוספת היא התפיסה האינדיווידואליסטית מול התפיסה הקהילתית. יש משהו בתפיסה הזאת הרואה בשלטון המקומי מקפצה אישית לפוליטיקה ארצית

או לאינטרסים ארציים, והדבר פוגע בעצם היכולת לעבוד מול הקהילה המקומית. הקהילה אינה מעניינת. יש פרט ויש מדינה, ומשהו באמצע הולך לאיבוד.

## תכנון סביבת חיים – מה זה?

כשמדברים על תכנון סביבת חיים, שם המשחק הוא: אינטרסים ותחרות. כל תכנון עוסק באינטרסים ובתחרות ומשלב ביניהם. מדובר באינטרסים מסוגים שונים: כלכליים, חברתיים, פוליטיים ואחרים. מי שעוסק בתכנון סביבת חיים אזורית, מקומית, מוניציפלית, נכנס לעובי הקורה במשחק זה לא באווירת קונצנזוס וחיוך. זהו מאבק קשה מאוד בין "החומים" לבין "הירוקים", למשל, בין אלה שרוצים לבנות לבין אלה שרוצים לשמר; וכן בין יהודים לבין ערבים, בין דתיים לבין חילוניים, בין הדוגלים בגישה אחת לבין הדוגלים בגישה אחרת.

הנקודה השנייה היא המכלול. תכנון ערים אין פירושו רק שרטוט מפה, כפי שטוענים מתכננים מסוימים הדורשים היצמדות לתכנית ולמפה. לדעתי, תכנית היא ראייה כוללת, בין־תחומית, ואשתמש כאן אפילו במונח הנהוג עכשיו בתכנון: 'טרנס־תחומיות'. משמעותו היא, שיש צורך באנשי מקצוע מאוד מומחים בתחומיהם, אבל צריך גם להעביר ידע מתחום לתחום. קיימים אנשי מקצוע בתחומים מגוונים: חברה, כלכלה, פיזיקה, ביוב, חשמל, מים וקהילה. כל אחד צריך להיות מומחה בנושא שלו, כדי שיהיה אפשר להעביר ידע מתחום לתחום וליצור בכך צוות בין־תחומי. אחד הדברים הבולטים בצוותי תכנון בין־תחומיים הוא שכאשר אין בהם כלכלן טוב, למשל, השיקולים הכלכליים נעלמים מן התכנית וידם של המומחים לענייני חברה פתאום גוברת, וכן להיפך. בצוותי התכנון צריכים להיות אנשי מקצוע שקשה מאוד לבלבל אותם, ואז מגיעים לטרנס־תחומיות, לשיתוף בידע, למכלול שמשקף את כלל ההיבטים: הפוליטיים, החברתיים, הכלכליים, האישיים והאחרים.

דבר חשוב נוסף הוא דיאלוג. תכנון דורש הידברות מתמשכת. כמות הלחצים המופעלים על תהליכי תכנון ופיתוח היא אדירה. כל אחד לוחץ לכיוון שלו: מנהל הפרויקט, ראש הרשות והמתכנן המקצועי. כל אחד מהם חושב בצורה אחרת ומושך לכיוונו. אין די בכך שמתכנן טוב יסיים את הטכניון וידע את הטכנוקרטיה של התכנון – הוא צריך לדעת להניע דיאלוג טוב על בסיס תחרות ואינטרסים. זה דיאלוג קשה. תהליך של דיון בין קונפליקטים אינו רך וקליל. הדיאלוג הזה מובנה לתוך תהליכי התכנון. מי שישתתף בדיאלוג יהיה בפנים, בתוך תהליך התכנון ומי שלא ישתתף יישאר מחוצה לו. עם זאת יש לקחת בחשבון שגם מי שנכנס לדיאלוג אין שום ערובה שיקבל את מה שהוא רוצה, גם אם הוא ראש צוות התכנון או ראש הרשות. שאלה נוספת היא: איך מתמרנים בין תהליכי תכנון סטטוטוריים ולא־סטטוטוריים? הרשויות המקומיות, הן היהודיות הן הערביות, החלו ללמוד לתמרן בין תכנון על־פי חוק התכנון והבנייה

לבין תכנון שאינו על-פי חוק זה. בכך נוצר דיאלוג מאוד לא-טריטוריאלי, מסובך וקשה, גם לאנשי מקצוע. הצירוף של הממסד, המוסדות, החוק והתהליכים הוא מורכב מאוד. תכנית מתאר הרי צריכה לשקף גם אסטרטגיה של מקום, ואם לא – היא רק פיסת נייר. האחרונה בנקודות המוצא היא הדילמה שעומדת בלב לבו של הדיון – המשולש המפורסם בין ערכים, חברה ומקצועיות. מה קורה כאשר מוצגת תכנית שאני, כמתכנת, איני מאמינה בה, היא נוגדת את ערכיי והמקצועיות שלי אינה שלמה אתה, ולעומת זאת לחברה יש אמירה שונה לגביה? איך מתמרנים בשלישייה הזאת, בסביבון הזה? מי קובע? אין תשובה אחת. חשוב ההקשר: פעם הערכים חשובים יותר, פעם המקצועיות חשובה יותר ופעם אחרת החברה חשובה יותר. בעיניי, ההבדל בין איש מקצוע איכותי לבין איש מקצוע שהוא טכנוקרט הוא הידע לסובב את הסביבון באופן שיפול על הפאה המתאימה בהקשר הנכון. זו אחת האומנויות היפות שהתכנון מאפשר.

### הציבור – מיהו?

למה מתכוונים כשאומרים שיש לשתף את הציבור בתכנון? האם לא די בנבחרים שנבחרו בבחירות ומייצגים את הציבור? ספרות עשירה נכתבה בעניין זה. מי שעוסק בתכנון ומאמין שצריך לשתף את הציבור וליצור דיאלוג כחלק מן התכנון נתקל בשאלה זו, שעלולה להכשיל את התהליך. מיהו אפוא הציבור שיש לשתפו? האם הכוונה לנציגים רשמיים? לזקנים? לצעירים? לנשים? למבוגרים? לעשירים או לעניים? כאן מתערבת הפוליטיקה המקומית. מתמנה ועדת היגוי, ומי שהיה נוכח בתוך ועדות היגוי מקומיות יודע שנוצרת בהן דינמיקה פוליטית. ולפיכך נשאלת השאלה, מדוע ועדת היגוי טובה יותר מהמועצה?

השקיפות היא שם משחק אחד, עניין ואינטרס הוא שם המשחק השני. כל גורם בקהילה שיש לו עניין ואינטרס הוא רלוונטי לשיתוף. אינטרסים אינם דבר זר; הם בדיוק הבסיס שעליו נשען השיתוף. גורם שאין לו אינטרס לא יבוא להשתתף. המתכננים רוצים לעתים לשתף את התושבים, אך אלה אינם באים. אינטרסים, לדעתי, מפרים שיתוף ולא מפריעים לו. נושא נוסף הוא ההרדיות בהשקעה. מי שרוצה להיות שותף בדיאלוג צריך להזיע. כולם מזיעים, לא רק המתכנן. זו אוריינטציה שונה מהאוריינטציה הקלאסית של מתכנן ולקוח. אין למתכנן לקוח. יש לו בעצם שותף אד-הוק. ייתכן שיתווכחו, יריבו ביניהם, כשכל אחד מהם ינסה לשכנע את האחר. זהו דיאלוג מורכב, מאבק, דיון – דיאלוג בין שותפים.

## שיתוף הציבור בתכנון – בעד ונגד

### הנימוקים בעד שיתוף הציבור

1. דמוקרטיזציה והעצמה של הקהילה: התושבים כיום מקבלים יותר ידע ויש להם יותר יכולת. בהקשר של המגזר הערבי - שיתוף הציבור הוא דיאלוג ערכי, תרבותי והקשרי. למרות המצב הכלכלי הנוכחי, ואולי בגללו, השיתוף בתכנון הוא, לדעתי, אחד הכלים להעצמה של קהילה ולחיוזקה. ככל שהקהילות נמצאות במצבים קשים יותר, הכלי הזה חשוב יותר וקשה יותר ליישום. מניסיוני בעבודה בדרום אמריקה, במדינות שקשייהן הפיזיים, התרבותיים, החברתיים והכלכליים עצומים, אוכל להעיד כי ארגון עצמי ואחריות עצמית של קהילה הם אחד הכלים להתמודד עם מצבי מצוקה קשים. דווקא בשל ההקשר הנוכחי שבו אנו מצויים חשוב מאוד לעסוק בשיתוף הקהילה ובהעצמתה. הדבר דורש דיאלוג בין ממסד חוץ, ממסד פנים והקהילה עצמה. זהו גם שיח תרבותי, ואני מאמינה בו מאוד. שיתוף הציבור אינו אירוע או מפגש חד-פעמי. זוהי הידברות ערכית ותרבותית, מתמשכת לאורך זמן, בין דרג פוליטי, מקצועי ואזרחי, ובין גורמים רבים מאוד הנוטלים חלק במשחק בשטח.
2. פלורליזם: מתן ביטוי לדעות מגוונות, שהרי אין תשובה אחת לשום שאלה. כל גורם רואה את אותה מציאות מזווית ראייה שונה. חלים גם שינויים בתפיסה שלנו לאורך מחזור החיים. אין ודאות שמה שאנו חושבים היום נחשוב גם מחר.
3. מקצועיות: כיום אינני מסוגלת להוציא אל הפועל תכנית מבלי לשותף את הציבור. אינני יכולה להוציא תכנית רלוונטית לשום מקום, ועל שום נושא, בלי לדבר עם האנשים. בתהליכי התכנון הגעתי אל מקומות שבלי הידברות עם הקהל לא הייתי מגיעה אליהם. תהליך שיתוף הציבור נותן גם אפשרות והזדמנות להתכונן להתנגדויות.

### נימוקים נגד שיתוף הציבור

- יותר קל להיות מובילים ומובלים מאשר שותפים. במקומות שונים יש בעיות שונות וייחודיות שיש ללמוד מהן.
- לדוגמה, היינו שותפים לתהליך שיתוף הציבור בתכנית מתאר ירושלים. זהו תהליך בעייתי ומורכב מאוד, שיש הרבה מה ללמוד ממנו. כל מגזרי האוכלוסייה הוזמנו והתחלקו בעצמם לקבוצות. החלוקה הייתה בגלל השפה, למשל, או בגלל דפוסי עבודה. דתיים, לדוגמה, לא היו מוכנים לכך שגברים ונשים ישבו בכפיפה אחת, והתנגדו לשמוע את דבריה של אישה. לבסוף נוצרו שלושה פורומים נפרדים: חילונים יהודים, נציגי אוכלוסייה ערבית, שאף הם נחלקו לקבוצות משנה, ונציגי האוכלוסייה החרדית, שנחלקו לקבוצות משנה. יש הרבה מה ללמוד מההינמיקה של התהליך הזה, שהיה מאוד מעניין ורלוונטי, אך לא הסתיים משום שהתכנית הושהתה בשל הבחירות בירושלים.

גם בכפר קמא, כפר צ'רקסי, היה תהליך מעניין מאוד. עבדנו בנפרד עם קבוצת נשים ועם קבוצת נוער, וניסינו להניע תהליכים שהיה להם אחר כך המשך בקהילה. בדאלית אל-כרמל התחלנו כפורום קהילתי רחב מאוד, שהתפתח לכיוון צר וממוקד. ייתכן שזוהי הפלטפורמה הנכונה לשיתוף הציבור ביישוב.

## סיכום

יש כר נרחב ללמוד מהדינמיקה של התהליכים המתבצעים ולראות כיצד הם מתפתחים. חייבים, לדעתי, להטמיע את נושא השיתוף כחלק ממערכת החינוך. נעשה ניסיון חינוכי בעיר פתח-תקווה להפעיל נוער בתכנון עירו. ניסיון זה שולב שם כתכנית לימודים מובנית, באישור משרד החינוך. התלמידים המשתתפים בפרויקט לומדים תכנון ומעורבים בתכנון סביבת חייהם. כך ניתן לגדל דור של אזרחים שיהיו מעורבים גם בעתיד. חשוב לשתף גם את המגזר העסקי, ובכך למהול את האינטרסים הפוליטיים ולהכניס ממד עסקי לתכנון. מהמגזר העסקי מתקבל מנוף כספי שמאפשר להתחיל את התהליך ביתר קלות מאשר רק לשאוב משאבים מן החוץ. התהליך אוהב מינוף מבפנים; הוא מדשן את עצמו ואז הוא מוצא לעצמו את המשאבים. שילוב של כוחות בין-מגזריים – מתחומי האקדמיה, המקצוע, השטח והפוליטיקה – הוא תמהיל נהדר לתרגום תהליכים בוועדות ההיגוי. שילוב זה פועל מצוין. ולבסוף, שלושה דברים חשובים בתהליך התכנון: לסמן אבני דרך בתוך התהליך, להיות אופטימים ולהאמין.

## לשאלת איחוד הרשויות המקומיות – רב-שיח

סוגיית איחוד הרשויות המקומיות ביוזמת משרד הפנים עמדה בחלק מהישובים במרכז ההתעניינות במערכת הבחירות, גם בכמה רשויות יהודיות. ביישובים ערבים ודרוזים עוררה התכנית בדרך כלל התנגדות, אם כי חלק מהם קיבל את הדין כמעט ללא מחאה. הוקמה ועדת השימוע מטעם משרד הפנים, וגויסו אליה אנשי מקצוע שתפקידם היה לייעץ למשרד ועם סיום תפקידם יצאו מהמערכת. בפברואר 2004, כתוצאה מהתנגדות חזקה ומאבק פוליטי, נתקבלה החלטה לבטל את האיחוד בין היישובים הדרוזים בצפון, שהיו אמורים להיכלל במסגרת מועצה חדשה ושמה גאיי"ה, אשר כללה את היישובים הדרוזים ג'וליס, ירכא, יאנוח, ג'ת, ואבר-סנאן.

להלן תקציר רב-שיח שהתקיים בנדון:

ד"ר נסים דנה, מאוניברסיטת בר אילן ומכללת יהודה ושומרון, לשעבר ממונה על העדות הדתיות במשרד הדתות במשך 39 שנים:

שני מאפיינים עיקריים מעצבים את אורח חייהם של הדרוזים. ראשית, הזיקה לחמולה ולמשפחה, ושנית, השיוך הדתי. קיימות שתי קבוצות בעדה שיש הברל חד מאוד ביניהן: ה"עוקאל", שהם מיעוט, המבינים בתחום הדתי ומובילים עד היום את העדה, לעומת הרוב המכריע של ה"ג'והאל", שגם להם כמובן יש זיקה מכובדת מאוד לדת אבל הם נמצאים בקטגוריה שונה לגמרי.

מיום שנוצרו, התאפיינו הקיבוצים הדרוזיים במשטר פטריארכלי, שבו האב הוא מקור הסמכות בבית. במסגרת חברתית זאת, שוקל הפרט את מעשיו לא על פי שיקולים אישיים אינטרסנטיים אלא על פי נאמנותו לצורכי החמולה. כיום יש התרופפות-מה במסגרת החברתית המסורתית הזאת. תהליך זה כרוך, בין היתר, בירידת משקלה של החקלאות כמקור פרנסה עיקרי והמעבר לאמצעי פרנסה חדשים המצויים מחוץ לתחום הכפרים. גם העלייה ברמת ההשכלה והחשיפה לאורח חיים מערבי משפיעה על השינוי.

לשירות החובה בצבא, החל על הגברים הדרוזים, השפעה מכרעת על התנהגותם החיצונית וערכיהם. אך למרות זאת, כל אלה לא ערערו באופן משמעותי את זיקתו של הדרוזי למשפחתו ולדתו.

ההחלטה על איחוד או מיזוג רשויות מקומיות הקיפה כמעט 50% מיישובי הדרוזים. מדובר היה בכפרים ג'ת, יאנוח, אבו סנאן, ג'וליס, ירכא, דאלית אל-כרמל ועוספיא. אלו הם שבעה מתוך 16 כפרים, שהדרוזים מהווים בהם מרכיב עיקרי.

תגובתה של האוכלוסייה הדרוזית הייתה סירוב כמעט מוחלט לתוכנית האיחוד. בתחילת אוגוסט 2003 הוקמה ועדה ציבורית דרוזית, במטרה להיאבק בתוכנית איחוד הרשויות. בין יתר פעולותיה היא אף הפצירה באנשי הדת הדרוזים, בעיקר אלה האחראים על ניהול ההתכנסויות הדתיות, לנקוט אמצעים חריפים במישור הדתי נגד כל מי שתומך בתוכנית המיזוג, עד כדי הטלת חרם דתי וחברתי. אנשי הדת התבקשו להטיל חרם כזה על כל מי שייטול חלק בבחירות, בין אם על-ידי הצגת מועמדות לתפקיד יו"ר המועצה או העיר המאוחדת או לחברות באותה מועצה ובין אם ישתתף כאחד העם בהצבעה בבחירות. ואכן שיח' מואפק טריף, ראש העדה הדרוזית, פנה בקריאה נרגשת והפנה את תשומת לב הנוגעים בדבר לתסיסה ולרוגז בעדה, עד כדי חשש שהדבר יפגע בקשרים המיוחדים שבין הדרוזים לבין המדינה. עוד הלין השיח' על החובבנות שאפיינה את תהליך קבלת ההחלטה ויישומה במגזר הדרוזי. בשלהי חודש אוגוסט התארגנה הפגנה, ובה נטלו חלק גם חברי הכנסת מוחמד ברכה ועסאם מח'ול.

במקביל, נפגשו ראשי המועצות של חמשת הכפרים הגליליים עם מנכ"ל משרד הפנים והעלו בפניו את הסתייגותם החריפה. הם הביעו חשש לעיוות דמוקרטי שייגרם במסגרת החדשה, בכך שהכפרים הגדולים יבלעו לחלוטין את היישובים הקטנים, כמו למשל הכפר ג'ת, שבו מספר בעלי זכות הבחירה אינו עולה על 700. משנוכחו הדרוזים כי מחאתם בדרכים המקובלות אינה מועילה, הם החריפו את הטון. הוועד הציבורי הפיץ גילוי דעת חריף, ובו נאמר בין השאר כי ההחלטה על המיזוג "איננה אלא חוליה נוספת בשרשרת הסבל והאפליה המתמדת והמתמשכת זה עשרות שנים, שהיא תוצאה ישירה של מדיניות מכוונת של גזענות". איש ציבור מן הכרמל הגדיר את המיזוג כ"טרנספר עקיף לעדה הדרוזית, שמקריבה את בניה המשרתים בצה"ל להגנה על המדינה". חבר הכנסת לשעבר זידאן עטשה מעוספיא הכריז כי "יש להיאבק נגד המזימה הלאומית של ישראל להשתלט על אדמות אנשי עוספיא ודאלית אל-כרמל".

לעומת המתנגדים, תמך חבר הכנסת איוב קרא באיחוד, ולדבריו תמכו בו בעבר רוב ראשי העדה.



אשר להצעה להקים את העיר הגלילית "גאיה" או "ג'אייה" (ראשי התיבות של חמשת הכפרים), אחד הדברים שקוממו את התושבים היה אכן השם החדש שאמור להחליף את שמות כפריהם, שנתקדשו במסורת הדורות במשך מאות שנים. חלק מן השמות קשור במקרא, במשנה, בתלמוד ובכתבי הדת הדרוזים.

כשהגיע יום הבחירות החרימו אותן תושבי ג'ת, יאנוח וג'וליס כליל. בבחירות בכפרי הכרמל, הכפר עוספיא נבלע כמעט בתוך שכנו הגדול דאלית אל־כרמל. לבחירות בירכא ובאבו סנאן נלוו מהומות ומאבקים אלימים, והיו גם נפגעים בנפש. מיד לאחר הבחירות בירכא ובאבו סנאן הצהיר ראש היישוב החדש שנבחר שהוא מתכוון להילחם עד חורמה ברעיון האיחוד, וכי כף רגלו, כראש המועצה המורחבת, לא תדרוך בכפר הסמוך.

### לסיכום, כמה הערות כלליות:

1. בדיקה מדגמית מראה כי בסיס ההצבעה בסקטור הדרוזי ממשיך להיות חמולתי, קרי אין העדפות על יסוד של מצע פוליטי משותף או התאגדות על בסיס מעמדי, וגם לא בחירה על־פי אישיותו של המועמד.
2. כך גם בבחירת יו"ר לגופים האדמיניסטרטיביים המוניציפליים החדשים – ההעדפה היא על בסיס משפחתי, ובמקרה של יישובים שאוחדו ההעדפה הייתה לבחור אדם מיישובו של המצביע.
3. כתוצאה מכך, הכפרים הגדולים בלעו את הכפרים הקטנים. לפיכך, אין כל סיכוי למשפחה קטנה בתוך כפר קטן לזכות בייצוג כלשהו במסגרת המוניציפלית החדשה.
4. ברמת העיקרון, אין חולקים על כך שריכוזיות אדמיניסטרטיבית חוסכת משאבים. עם זאת, אין גם חולקים על כך שיש טעם לפגם לכך שבסופו של דבר מדיניות החיסכון הזאת נוטרלה כמעט כליל לגבי היישובים היהודיים, בעוד שהמיעוט הדרוזי נדרש, לכאורה, לממש את מאוויי יוזמי התכנית ובאופן מלא.
5. אשר לבחירות בשאר הכפרים הדרוזים, כלומר אותם תשעת הכפרים שאינם קשורים בתכנית האיחוד, סדרי העדיפויות של הבוחרים שם היו כמעט זהים לחלוטין למה שנאמר לעיל. בראש ובראשונה העדפה על־פי הזיקה המשפחתית, ובמקרה של כפר מעורב מבחינה דתית, כמו הכפר ראמה ואחרים, ההעדפה הייתה על־פי שיוך דתי. לא נתקלתי בשום התארגנות או העדפות על בסיס אחר, כמו בסיס של גמלאים, שאנחנו מכירים, אנשי מעמד בינוני, זיקה חיובית או שלילית לדת וכדומה.
6. כיוון שמדובר בחברה מסורתית, שבסיס דפוסי ההצבעה שבה חמולתיים, ניתן היה לצפות מראש לתגובות מסויגות מול כל ניסיון שיש בו ערעור על מסגרת מסורתית זו. כל תכנית לרפורמה, ראוי היה שתיעשה בצעדים מדודים, אטיים, ומתואמים, עד כמה שאפשר, בשיתוף

עם ההנהגות הארציות והמקומיות. צעדים דרסטיים כפי שנעשו, היו נמהרים מדי, ודווקא כדי להגדיל את סיכויי הצלחתם היה ראוי לעשותם בשיקול דעת כפול ומכופל. בנדון זה, ראוי להזכיר את האמרה הערבית "אל-עג'לה מן א-שיטאן" – "החיפזון מן השטן".

פרופ' גדעון ביגר, מאוניברסיטת תל אביב, כיהן כיו"ר הוועדה לאיחוד רשויות מקומיות מחוז צפון א', שעסקה בשאלת איחוד היישובים הדרוזים. להלן גרסתו המקצועית בנושא:

במשך השנים, וכתוצאה מתהליכים היסטוריים שהחלו עוד בסוף המאה ה-19, נוצר מצב שבמדינת ישראל הקטנה, שבה 6.5 מיליון התושבים, הוקמו מאות רשויות מוניציפליות, החל מרמה של ערים, וביניהן ערים גדולות, וכלה במועצות מקומיות קטנות ביותר, שמתגוררים בהן כ-300 תושבים, או אף פחות. התופעה נוצרה גם כתוצאה מתהליך פוליטי של הפעלת אינטרסים ולחצים על השלטון לאחר קום המדינה. המערכת המוניציפלית של מדינת ישראל מאוד נתמכת על-ידי הממשלה, בתקציבים ובכספים. מדינת ישראל, בדומה לרוב העולם המערבי, נמצאת בתהליך כללי של הפרטה, שעיקרו צמצום מעורבות הממשלה בתחום הכלכלי ובהקצאות כספים. כחלק מתהליך זה נולדה יוזמה שבמשך הרבה מאוד שנים דיברה עליה, אבל הפעם נעשה ניסיון לבצע אותה: לצמצם את מספר הרשויות כדי להגיע ליעול נוח וטוב יותר של הפעלתן ועל מנת לחסוך כספים, שאפשר יהיה להפנותם לטובת האזרחים. התברר, שחלק גדול מהכספים שמוציאות הרשויות, אם כספים שהן מקבלות מהממשלה או כספים שהן גובות מהאזרחים, מוצא בצורה לא רציונלית, בעיקר בכל הנוגע לשכר ולמספר מועסקים.

ההתפתחויות הגיאוגרפיות שהתרחשו במשך 40-50 השנים האחרונות, הביאו לכך שהתפתחו מרחבים צמודים גיאוגרפית אלה לאלו. בגוש דן למשל, הבתים נוגעים זה בזה בין רשות לרשות. דבר דומה קורה גם בין סח'נין לעראבה, בין עין אל-אסד ומג'ד אל-כרום וביישובים נוספים שבהם מתקיימת בנייה כמעט צמודה בין יישוב למשנהו. מי שאינו יודע ולא מכיר את קו הגבול בין היישובים, לעתים אינו יכול לדעת היכן הוא נמצא. כשיש שביתה ברשות אחת ובשכנתה לא, ניתן לראות היכן האשפה אינה נאספת, וכך להבדיל בין קרית אתא לקרית ביאליק, או לקרית חיים ואחרות.

מהלך האיחוד החל במשרד ראש הממשלה, והיו שותפים לו משרד זה, משרד האוצר ומשרד הפנים. היום יש לשר הפנים אפשרות וסמכות לאחד רשויות, לצרף אותן זו לזו. הוא יכול גם לפטר ראש רשות ולהקים ועדה קרואה. החוק מאפשר לו לבצע את המהלכים האלה, בלי שום צורך לקבל אישור, וזה עדיין חלק מהפקודה המנדטורית. אנשי משרד ראש הממשלה הכינו רשימה, לאחר שבחנו את כל הרשויות בארץ, של למעלה מ-300 יישובים שהמליצו לאחד אותן על-פי קריטריונים שונים, בעיקרם כלכליים, תכנוניים וגיאוגרפיים, קריטריונים של מערכות מוניציפליות, וכאלה הקשורים במבנה החברתי. הרשימה המומלצת הועברה למשרד הפנים,

והכוונה הייתה לאשר אותה בכנסת כחלק מחוק ההסדרים. שר הפנים עצר את התהליך ואמר שאינו מוכן לבצע זאת כהוראה שבאה מלמעלה ממשרד ראש הממשלה, משרד האוצר או אפילו ממשרד הפנים. הוא היה מעוניין לשמוע את דעתם של האנשים הנמצאים בשטח.

בפרק זמן קצר הוקמו בארץ שמונה ועדות, שתפקידן היה לבחון את תהליך האיחוד, ובין היתר לקיים שימוע עם כל האנשים המעורבים בנושא. כלומר, אין אלו ועדות שיושבות במשרד ומחליטות, אלא כאלה שנוכחות בשטח, רואות את הדברים מקרוב ובוחנות אותם בצורה מקצועית. בראש הוועדות עמדו אנשי מקצוע, שאינם אנשי משרד הפנים – גיאוגרפים, מתכננים, מתכננים לשעבר ולידם, יחד אתם, עמד הממונה על המחוז במקום שבו פעלו או סגנו. כמו כן הועמד לרשותן כלכלן מומחה בנושא הרשויות. בכל ועדה היו ארבעה חברים שמכירים את המרחב ומומחים בנושאים של מנהל ציבורי ומערכות מוניציפליות, אך לא בהכרח מומחים למגזר זה או אחר.

בתוך פרק זמן קצר, ובעבודה מאוד מאוד אינטנסיבית ורצופה של עשרות שעות ביום, דנו הוועדות ושמעו עדויות. בעיקר ראינו ראשי רשויות, והללו הביאו אתם מומחים לכל דבר ולכל עניין, כולל מומחים משפטיים. אנשי ממשל מקומי ונציגי ציבור וגם אנשים פרטיים, שחפצו להביע את דעתם הופיעו בפני הוועדות. במקרים מסוימים נערכו גם סיורים בשטח, כדי להכיר ולדעת את הנושא מקרוב.

הוועדות הגיעו למסקנות משלהן, שלעתים היו דומות להצעות שבאו מלמעלה, ולעתים סותרות אותן לחלוטין. את ההצעות האלה העבירו לשר הפנים, והוא התייעץ עם האוצר ומכאן התחיל תהליך פוליטי. עד עכשיו היה תהליך מקצועי ועתה החל מאבק בין משרדי הממשלה. לאחר שסיכמו את העניין בתוכם עלה הנושא לדיון בוועדת הכספים, שעליה הוטל להחליט. הופעלו לחצים פוליטיים מצד חברי כנסת ומצד גורמים אחרים. חברי הוועדות שמעו את הטיעונים והגיבו, ובסופו של דבר, כנראה כתוצאה מהסכמים פוליטיים בין קבוצות שונות, התקבלה החלטה לאחד רק קבוצה קטנה מאוד של רשויות בשלב ראשון – רק 12 במספר, ביניהן 3 או 4 איחודים של רשויות ערביות ודרוזיות. הרעיון היה שכל אלה שהומלצו ולא אוחדו, יעברו תהליך של איחוד במשך 5 השנים הבאות. זה פחות או יותר התהליך כפי שהתנהל ערב הבחירות.

ד"ר רמזי חלבי, לשעבר ראש המועצה המקומית דאלית אל־כרמל:

כראש מועצה עד לפני שלושה ימים, הייתי ועודני בין התומכים הנלהבים של איחוד הרשויות. ראשית, בשל המציאות הקיימת של הרשויות המקומיות. הייתי בחמש השנים האחרונות ראש הרשות הדרוזית הגדולה ביותר במדינה, דאלית אל־כרמל, וחמש פעמים הייתי באוהל מחאה מול משרד ראש הממשלה. לדעתי, לאיחוד רשויות יש יתרונות, שיחלצו

את הרשויות המקומיות ממצבן העגום. ברגע שמאחדים שני יישובים דוגמת דאלית אל-כרמל ועוספיא – בדאליה מתגוררים 14,000 תושבים ובעוספיא 10,000 – אפשר להקים עיר של 24,000 תושבים, שהוצאותיה מתחלקות על כולם, במקום על כל יישוב בנפרד. היתרון השני הוא צמצום הוצאות עד כדי 30% מעלות השירותים הניתנים לתושבים. יתרון נוסף הוא החיסכון בשכר הבכירים ברשות. בדאליה ובעוספיא יחד כיהנו חמישה נבחרים ציבור שקיבלו שכר – שני ראשי רשויות ושלושה סגנים. על-פי חוק האיחוד החדש, מכהן ראש רשות ושני סגנים בשכר, כלומר, נחסך שכר של שני סגנים, כ-500 אלף ש"ח בשנה לכל אחד – חיסכון של כ-5 מיליון ש"ח.

רשות חזקה מבחינה כלכלית שמקטינה הוצאות ומגדילה ההכנסות, יכולה לתת לתושבים שירות ברמה יותר גבוהה.

ישנם גם שיקולים אחרים, לא דווקא כלכליים, שהביאו אותי לתמוך באיחוד. אחד מהם הוא אופי המנהיגות המקומית ברשויות הערביות. אני הייתי אחד מראשי הרשויות הראשונים באזור שלי שלא בא מרקע של מנהיגות מסורתית, שבאה להמשיך שליטה ויוקרה של חמולה אליטיסטית מסוימת. התחלתי את המאבק שלי כאדם אחד, כבודד, והגעתי לראשות המועצה. לטעמי, הרשות המקומית היא מכשיר ומסגרת אך ורק כדי לתת שירות לתושבים. אין לה שום משמעות אחרת, בעיני לפחות. אני לא הגדרתי את עצמי כ"זעים", מנהיג מסורתי, אלא כמי שבא לעמוד בראש הקהילה ולתת לתושבים את השירות הטוב ביותר שניתן, ואומר לכם במאמר מוסגר, ששילמתי על זה מחיר, כי אנשים לא רצו טיפוס כזה של ראש רשות.

שיקולים נוספים לטובת האיחוד: הפחתת השפעה של חמולות ושל קבוצות שמרניות ומסורתיות, ששלטו בקהילה וכן של קבוצות אינטרס קטנות יותר. באמצעות האיחוד ניתן להשיג שוויוניות בהתייחסות הרשות המקומית לתושבים. ניתן לעלות מדרגה מבחינת התפיסה המודרנית של התחום המוניציפלי והשיקולים לבחירת ראש הרשות.

יש להבחין בין איחוד באזור מסוים לבין איחוד במקום אחר. מה שנכון לדאלית אל-כרמל ועוספיא, שהם יישוב אחד דה-פקטו, המחוברים גיאוגרפית ושותפים במערכות תשתית, בפרויקטים חינוכיים ותרבותיים ובפרויקטים של רווחה, אינו נכון לגבי מקומות אחרים שבהם מוצע איחוד של יישובים רחוקים ושונים זה מזה. אנחנו למעשה יישוב אחד וההרכב העדתי דומה, אם כי בעוספיא יש נוצרים ובדאליה מוסלמים, בנוסף לרוב הדרוזי. האנשים שהיו אמונים מטעם משרד הפנים ומטעם הממשלה על נושא האיחוד, לקחו במפורש בחשבון את ההרכב העדתי של הרשויות. אחרת, איך אפשר להסביר את האיחוד של אבו סנאן עם יישוב כמו יאנוח-ג'ית, שרחוק ממנו 30 קילומטרים ולא ליישוב הצמוד לו, כפר יאסיף? למה לא מאחדים אותם? כי לקחו בחשבון שבכפר יאסיף יש רוב נוצרי ובאבו סנאן רוב דרוזי, ולא רצו להיכנס למלחמת העדות.

כדי שהאיחוד יצליח, צריך לבצע תכנית הבראה שמבוססת על צמצום בכוח אדם, וכאן אחד החסרונות של האיחוד במגזר הערבי – פיטורי עובדים. ואני אומר לכם, אין מנוס מפיטורי עובדים, בין אם יהיה איחוד ובין אם לא. ציפיתי שממשלת ישראל תציע לבצע יחד אתי, כראש רשות שתמך באיחוד, תכנית הבראה לשתי הרשויות יחד, ותעניק סיוע כספי כדי שאוכל לקיים את מה שהבטחתי לתושבים.

לסיכום – אני תומך באיחוד, בהנחה שהוא מנוף כלכלי, חברתי, פוליטי, להעלאת רמת השירות לתושבים, לביצוע יותר פרויקטים ולהתייחסות בכבוד רב יותר לתושבים שלנו ולעובדים, שכבר כמה חודשים לא מקבלים את שכרם. אני מתנגד לאיחוד שהמטרה שלו רק לחסוך תקנים ולחסוך כספים לטובת תכנית חוק ההסדרים של האוצר, שכל הזמן אומר "אין כסף".

אני מניח שאחת הסיבות לכך שהפסדתי בבחירות, הייתה תמיכתי באיחוד.

מר ריאד חמזה, דובר הוועד נגד האיחוד ברשויות הדרוזיות ומבקר פנים של המועצה המקומית ג'וליס:

כל ראשי הרשויות שתמכו באיחוד לא נבחרו, כיוון שהאנשים בשטח, התושבים עצמם, ידעו היטב שהאיחוד יביא עליהם רק אסון. לדוגמה – ג'וליס ויאנוח, שני ישובים דרוזים, שמרחק הנסיעה ביניהם הוא כ־35 דקות, וביניהם שני ישובים יהודיים. אין ביניהם כל רצף טריטוריאלי. כיצד ניתן לקיים שם עיר מאוחדת?

בבחירת נושא איחוד הרשויות יש לבדוק את המקרו ואת המיקרו. במקרו, יכול להיות שהאיחוד הוא רעיון טוב. למשל בין הקריות השוכנות בין עכו לחיפה, חמש במספר. כל הנכנס לשם אינו יודע באיזו קריה הוא נמצא. מדוע לא מציעים זאת שם? לעומת זאת, האיחוד המוצע בין ג'וליס, ירכא, אבו סנאן, יאנוח וג'ת, תלוש מן המציאות. הוא יגרור פיטורין של 450 מפרנסי משפחות ביישובים האלה. אולי יהיה חיסכון בקופת הרשות, אבל הם יקבלו דמי אבטלה או הבטחת הכנסה, אז היכן החיסכון לקופת המדינה? אין מקומות עבודה חלופיים ביישובים, ורוב המפוטרים יהיו אנשים מבוגרים שאין להם אופציות אחרות.

נושא אחר – האיחוד הזה מוחק את הזהות של אותם יישובים. ג'וליס או ירכא קיימים על המפה ובספרי ההיסטוריה מאות בשנים. איך אפשר למחוק את שמותיהם ולתת שם חדש, שגם הוא תלוש מהמציאות ומוחק את זהות האנשים? לכל ישוב ויישוב יש הווי משלו; לכל כפר מסורת המיוחדת לו, חיי החברה משלו. איך ניתן למזג בין שני כפרים שבחיי היומיום יש ביניהם מריבות?

נקודה כלכלית – הגירעון של חמשת היישובים הללו יחד הוא כ־150 מיליון ש"ח. האם משרד האוצר או משרד הפנים מתכוונים לממן זאת? במפורש נאמר לנו שלא זאת הכוונה.

ומעל לכל – האיחוד המתוכנן נעשה בחיפזון וללא תכנון מתאים, ללא שיתוף התושבים וכמעט מבלי לשמוע אותם. אמנם הופענו בפני ועדות השימוע, אך למיטב ידיעתנו דברינו לא הועברו הלאה. למשל, לא נבחנה האפשרות של הקמת מועצה אזורית, שבמסגרתה לכל יישוב יישמר הייחוד שלו וניתן יהיה להגיע לחיסכון ולייעול.

פרופ' גדעון ביגר: ההמלצה אכן הייתה להקים מועצה אזורית, שבה כל יישוב ישמור על ייחודו. המחשבה הייתה, שעוד עשרים שנה, עם התרחבות היישובים, אולי יחשבו על הרעיון של הקמת עיר. במועצה אזורית, לכל יישוב יש ועד מקומי שאנשיו אינם מקבלים משכורת. אינני יודע מה קרה להמלצה שלנו.

המלצות נוספות לאיחוד, כמו למשל בין סח'נין ועראבה, לא התקבלו אף הן. במקומות מסוימים המלצנו לצרף שטחים שנמצאים היום במועצות אזוריות כדי להביא לרצף יישובי. אך ראשי הרשויות והמערכות המסורתיות רוצים לשמר את המבנה המסורתי, הנותן להם כוח ושליטה, ולא רוצים איחוד. כל מי שהופיע בפני הוועדות, שלא מטעם הרשויות, בעיקר צעירים, אקדמאים, רופאים ואחרים, תמכו באיחוד הרשויות גם כדי לשבור את שלטון החמולות. הייתה כמעט חפיפה מלאה: מי שנמצא בשלטון מתנגד לאיחוד, ומי שלא נמצא בשלטון רוצה בו. היה ברור לנו שאת האיחוד הזה אי-אפשר לבצע אם לא יתנו ליישובים תמריצים. הוועדות המקצועיות המליצו את המלצותיהן הבלתי-תלויות, אבל למערכת הפוליטית יש גם שיקולים אחרים: לנסות את האיחוד בכפרים הדרוזים כ"פיילוט".

פרופ' ערן רזין, מהמחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית (מן הקהלה): בשום מקום בעולם לא נעשה איחוד בהצבעה, אלא תמיד בכפייה בדרך של חקיקה, מכיוון שמבחינת האינטרסים הפרטיקולריים, אנשים חוששים משינוי. עד היום, הממשלה היא זו שסבסדה את הרשויות הקטנות. עכשיו, עם הקיצוץ במענקים למצבן של הרשויות הקטנות יהיה קשה מאוד. הנושא העיקרי פה היה בהחלט כספי, אלה ההנחיות שקיבלנו. ההיבט הכספי הוא במפורש רלוונטי לרשויות קטנות, מפני שאם מאחדים רשויות של 30-40 אלף תושבים, אין בכך חיסכון במשאבים, וזה אפילו יכול לעלות יותר כסף. החיסכון הוא באמת באיחוד של רשויות של אלפי תושבים ספורים. זה החיסכון המשמעותי ביותר. מתוך חמישה איחודים שהצענו, ארבעה מומשו. בשנים הראשונות האיחוד עולה כסף. החיסכון בא אחר כך. צריך לפתור בעיות, יש הוצאות חד-פעמיות, אנשים מפוטרים, נוספות גם פנסיות, צריך חוזים עם קבלנים, יש בעיה של חוסר שוויון בהיקף גירעונות בין מועצה למועצה. נושא הרכב הוועדות הוא מאוד רגיש. במציאות הרגישה שלנו, מה שלא תעשה, כשאתה יהודי ואתה מקבל החלטות או המלצות שנוגעות לאוכלוסייה ערבית, מיד ישקלו אותך בהקשר

של יחסי יהודים-ערבים ולא בהקשר של איש מקצוע אובייקטיבי. אני מומחה לענייני שלטון מקומי כמו שפרופ' ביגר מומחה בתחום של הגבולות וכן הלאה. אני בהחלט לא דובר ערבית, שזו נקודה שלילית רצינית. היו לנו בוועדה ערכים שידועים ומכירים את המציאות הפנימית. בוואדי עארה, למשל, לא העזנו לגעת כי ראינו רשויות, חלקן בתהליך של שיקום והבראה, והחשש היה שכל נגיעה תזיק ולא תועיל.

## המשתתפים בקובץ

---

---

מר נאיף אבו שרקיה – בעל תואר שני מן הטכניון בתכנון עירוני, יועץ ארגוני לרשויות מקומיות ומתכנן.

ד"ר שרה אוסצקי-לזר – מנהלת לשעבר של ה"מכון לחקר השלום" בגבעת חביבה. בעלת תואר שלישי בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה.

ד"ר רונית דוידוביץ'-מרטון – מנכ"לית ד.מ.ר. תכנון ופיתוח ערים ואזורים, בעלת תואר שלישי מן הפקולטה לארכיטקטורה בטכניון בנושא תכנון הקשרי.

גב' תגרירד יחיא-יונס – דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב. נושא המחקר שלה: "מגדר, זרות ופוליטיקה בחברה הערבית הפלסטינית בישראל".

מר מוהנד מוצטפא – דוקטורנט בחוג להיסטוריה באוניברסיטת חיפה, חוקר ב"מרכז למחקרים עכשוויים" באום אל-פחם.

ד"ר אלי רכס – מנהל תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי (לשעבר: התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל), מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב.



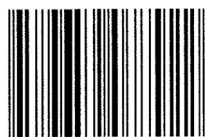
השלטון המקומי והפוליטיקה המקומית הערבית בישראל שונים באופן מהותי מהפוליטיקה הערבית הפרלמנטרית. מבחינות רבות השלטון המקומי חשוב בעיני האזרחים הערבים יותר מאשר הפוליטיקה הכלל-ארצית, שמדירה אותם מן המוסדות המרכזיים של המדינה, כמו הממשלה ומשרדיה, בתי המשפט, ואף גורמת לכך שהשפעתם בכנסת היא שולית. לעומת זאת, ההנהגה בעיריות ובמועצות המקומיות היא ביטוי ערבי אותנטי לשליטה ישירה במוסדות המנהלים את החיים היומיים של האזרחים בתחומי החינוך, הבריאות, הרוחה והתפתחות היישוב. זהו מקור כוח למשפחה, לחמולה, וגם לפרט. המפלגות הפוליטיות משתתפות גם הן בבחירות המקומיות ומתאמצות למשוך בוחרים לתמיכה במועמדים מטעמן, ובכך מקנות לבחירות אלו גוון לאומי-ארצי. חשיבות הבחירות המקומיות בעיני התושבים הערבים רבה אפוא, ושיעורי ההצבעה בהן גבוהים מאד – כ־90%.

חוברת זו כוללת את ההרצאות שנישאו ביום עיון שנערך באוניברסיטת תל אביב בראשית דצמבר 2003 על ידי התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל, זמן קצר לאחר הבחירות לרשויות המקומיות, שהתקיימו ב־28 באוקטובר 2003.

שרה אוסקי־לזר, מנהלת "המכון לחקר השלום" בגבעת חביבה, עומדת על המאפיינים של בחירות 2003 ותוצאותיהן. מוהנד מצטפא, חוקר ב"מרכז למחקרים בני־זמננו" באום אל־פחם, סוקר את התחזקות של החמולה כגורם בבחירות המקומיות, מול שקיעתן של המפלגות הפוליטיות בירה זו. נאיף אבו שרקיה, יועץ ארגוני לרשויות מקומיות ומתכנן, מתייחס לחסמים העומדים בפני ניהול תקין של הרשויות הערביות. אלי רכס, מנהל התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל, בודק במאמרו כיצד מצטיירת התנועה האסלאמית בעקבות בחירות 2003 – האם התחזקה או נחלשה? מאמרה של תגריד יחיא־יונס, דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל־אביב, עוסק בתפקיד הנשים בפוליטיקה הלוקאלית. רונית דוידוביץ־מרטון, מנכ"לית מרכז ד.מ.ר. לתכנון ופיתוח ערים ואזורים, מתמקדת בנושא התכנון, עניין מרכזי וחיוני בחיי האוכלוסייה הערבית בישראל.

בסיום הקובץ מובאים דבריו של נסים דנה, לשעבר ממונה על העדות הדתיות במשרד הדתות, בנושא הבחירות במגזר הדרוזי. כמו כן מובא תקציר של רב־שיח בנושא איחוד רשויות מקומיות בהשתתפות גדעון ביגר, רמזי חלבי וריאד חמזה.

מבחר מגוון זה תורם להבנה טובה יותר של הזירה החשובה של השלטון המוניציפלי ביישובים הערביים ולתובנות באשר לבעיות שהוא סובל מהן, המכשולים שבפניהם הוא עומד והפתרונות האפשריים לשיפור מצבו.



9789659077922

**הערבים בישראל**  
**العرب في اسرائيل**